

K. Körpäýew, G. Gylyçdurdyýew

MEÝDAN NAZARYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
“Ylym“ neşirýaty
2010

UOK 515.1

K 95

Körpäýew K., Gylyçdurdyýew G.

K 95 **Meýdan nazaryýeti.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.- A.: “Ylym” neşirýaty, 2010.

TDKP №303

KBK 22.152 ýa 73

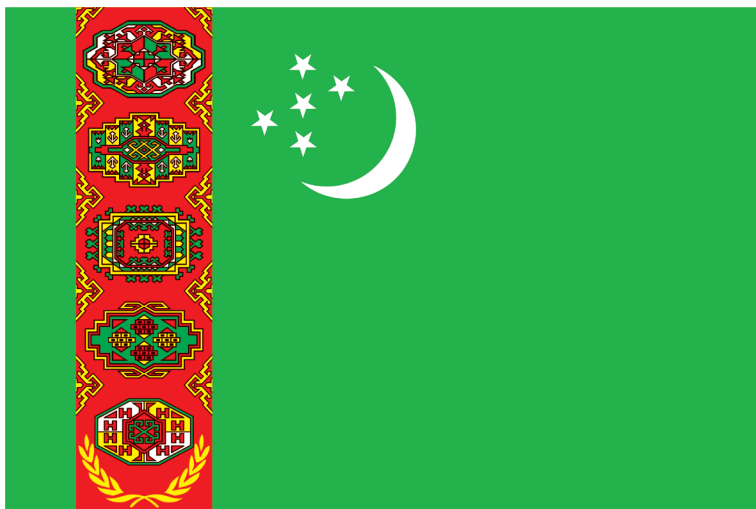
© “Ylym” neşirýaty, 2010.
© Körpäýew K., Gylyçdurdyýew G., 2010.



**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**



TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY



TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

Galkynyş zamanynyň inžeriniň ýokary matematikadan ýeterlik taýýarlygynyň bolmaklygy, ylmyň we tehnikanyň dürli ugurlarynda uly ösüslere alyp barýar. Ol ösüşleriň kämilleşmegine ýeterlik ýardam edýän ýokary matematikanyň esasy bölümleriniň biri bolan meýdan nazaryýeti bölümidir.

Ýokary okuw mekdepleriniň okuw meýilnamalaryna girizilen matematikanyň şol bölümüni düýpli özleşdirmeklik üçin niýetlenen bu okuw gollanmasy ýeterlik derejede nazary materiallary, köp sanly amaly mysallary we meseleleri öz içine alýar. Gollanmada ulanylýan mysallaryň we meseleleriň 54-si işlenip görkezildi we 144-si bolsa, özbaşdak işlemeklige hödürlenildi.

Gollanma belliklerini we maslahatларыny ýollan okyjylara awtorlar öz minnetdarlygyny bildirýär.

I BÖLÜM

§ 1. Skalýar meýdan

Goý, D giňişligiň erkin ýaýlasy bolsun.

Kesgitleme. Eger φ ýaýlanyň her bir M nokadyna haýsy hem bolsa $u(M)$ san degişli bolsa, onda φ ýaýlada skalýar meýdan berlen diýilýär. Görnüşi ýaly skalýar meýdan tutuş giňişlik ýa-da giňişligiň belli bir bölegi bolup biler.

Skalýar meýdanlaryň mysallary bolup birmeňzeş gyzdyrylmadyk jisimiň nokatlarynyň temperaturasy (bu jisimiň her bir M nokadyna $u(M)$ temperatura degişlidir), elektrik meydanyň potensially we ş.m. hyzmat edýär.

Eger $u(M)$ diňe M nokada bagly bolsa, onda skalýar meýdana stasionar meýdan, eger M nokada we t wagta bagly bolsa, meýdan stasionar bolmadyk meýdan diýip kabul edilýär.

Skalýar meýdan $Oxyz$ koordinatalar ulgamyna degişli bolsa, M nokadyň berilmegi, onuň x , y , z koordinatalarynyň berilmegi bilen deňgüýçlüdir. Şonuň üçin $u(M)$ skalýar funksiýanyň berilmegi, $u(x,y,z)$ funksiýanyň berilmegini aňladýar. **Şunlukda, biz üç üýtgeýän ululykly funksiýanyň fiziki düşündirilişini aldyk.**

Kesgitleme. Skalýar meýdanyň dereje üsti $u(M)$ funksiýanyň hemişelik C sana deň bolan nokatlarynyň köplügidir. Şonuň üçin dereje üstüň deňlemesini aşakdaky görnüşde ýazyp bileris:

$$u(x,y,z) = C. \quad (1)$$

Fizikada potensial meydanyň dereje üstüne ekwipotensial (deňpotensially) üst diýilýär. $M_0(x_0, y_0, z_0)$ nokat arkaly geçýän dereje üstüň deňlemesi aşakdaky görnüşde ýazylýar:

$$u(x,y,z) = u_0(x_0, y_0, z_0).$$

Eger skalýar meýdan tekizlikde berlen bolsa, onda u funksiýa iki x we y ululyklara baglydyr. Onuň dereje çyzygynyň deňlemesi

$$u(x,y) = C$$

görnüşde ýazylýar.

1-nji mysal. $y = \arcsin \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2}}$ skalýar meýdanyň dereje üstüni

tapmaly.

Çözülişi. Berlen skalýar meýdanyň barlyk ýaýlasy

$$\left| \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2}} \right| \leq 1 \text{ ýa-da } 0 \leq \frac{z^2}{x^2 + y^2} \leq 1$$

deňsizliklerden tapylýar. Bu ýerden $0 \leq z^2 \leq x^2 + y^2$. Görnüşi ýaly meýdan $z^2 = x^2 + y^2$ tegelek **konusyň daşynda we onuň özünde kesgitlenendir.** Onuň $O(0,0,0)$ depesi bu ýaýla degişli däldir.

Dereje üst

$$\arcsin \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2}} = C, \quad -\frac{\pi}{2} \leq C \leq \frac{\pi}{2}$$

deňlik bilen tapylýar.

$$\frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \sin C, \quad z^2 = (x^2 + y^2) \sin^2 C. \text{ Bu bolsa } z^2 = x^2 + y^2 \text{ konusynyň daşyndaky tegelek konuslaryň maşgalasydyr.}$$

2-nji mysal. $u = x^2 - y^2$ skalýar meýdanyň dereje çyzygyny tapmaly.

Çözülişi. Dereje çyzygy $x^2 - y^2 = C$, $C = \text{const}$ deňleme bilen kesgitlenýär. Eger $C=0$ bolsa $y=x$, $y=-x$ iki göni çyzygy alýarys. $C \neq 0$ bolsa meýdanyň dereje çyzygy giperbolalaryň maşgalasydyr.

Aşakdaky skalýar meýdanlaryň dereje üstlerini tapmaly.

1. $u = \frac{(x - x_0)^2}{a^2} + \frac{(y - y_0)^2}{b^2} + \frac{(z - z_0)^2}{c^2}$;
 2. $u = x^2 + y^2 + z^2$;
 3. $u = x + 2y + 3z$;
 4. $u = x^2 + y$;
 5. $u = \frac{x^2 + y^2}{z}$;

$$6. u=3^{x+2y-z}.$$

Aşakdaky skalýar meýdanlaryň dereje çyzyklaryny tapmaly.

$$7. u=2x-y;$$

$$8. u = \ln \sqrt{\frac{y}{2x}};$$

$$9. u = \frac{y^2}{x};$$

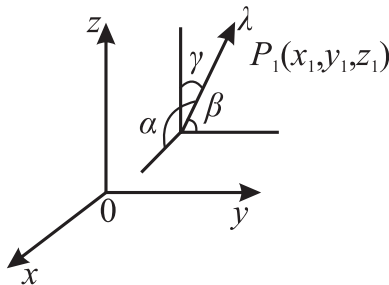
$$10. u = e^{x^2-y^2}.$$

§ 2. Ugur boýunça önüm

Kesgitleme. Eger $u=u(x,y,z)$, $A(P)=L(x,y,z)i+Q(x,y,z)j+R(x,y,z)k$ skalýar we wektor meýdanlar bolsa we $u(x,y,z)$, $L(x,y,z)$, $Q(x,y,z)$, $R(x,y,z)$ funksiýalaryň n -nji tertipli hususy önümleri bar bolsa, onda ol meýdanlara n gezek differensirlenýän meýdanlar diýilýär.

Skalýar meýdanlar öwrenilen mahalynda esasy düşüňjeleriň biri bolan funksiýanyň berlen ugur boýunça önümi düşüňjesidir. Ol şol funksiýanyň berlen ugur boýunça üýtgeýiş tizligini görkezýär.

Goý, skalýar meýdan, ýagny $u(x,y,z)$ funksiýa berlen bolsun. $P(x,y,z)$ nokady alyp, ondan çykýan λ şöhlä garalyň. Ol şöhle koordinata oklary bilen α , β , γ burçlary emele getirýän bolsun. e_λ bolsa λ şöhle bilen ugurdaş birlik wektor bolup, onuň proyeksiýalary $e_\lambda \{ \cos\alpha, \cos\beta, \cos\gamma \}$ bolar. Goý, $P(x_1, y_1, z_1)$ nokat λ şöhlede ýatýan bolsun.



1-nji surat

$|PP_1| = \rho \cdot PP_1$ wektoryň koordinata oklara bolan proyeksiýalary, birinjiden $\rho \cos\alpha$, $\rho \cos\beta$, $\rho \cos\gamma$, ikinjiden bolsa x_1-x , y_1-y , z_1-z tapawutlara deňdir. Diýmek,

$$x_1 = x + \rho \cos \alpha, y_1 = y + \rho \cos \beta, z_1 = z + \rho \cos \gamma.$$

Funksiýanyň P nokatdan P_1 nokada geçendäki artdyrmasyňa garylýň:

$$u(P_1) - u(P) = u(x + \rho \cos \alpha, y + \rho \cos \beta, z + \rho \cos \gamma) - u(P).$$

$$\frac{u(P_1) - u(P)}{\rho}$$

gatnaşygy düzeliň we $\rho \rightarrow 0$ bolanda predele geçeliň:

$$\lim_{\rho \rightarrow 0} \frac{u(P_1) - u(P)}{\rho};$$

$$\lim_{\rho \rightarrow 0} \frac{u(x + \rho \cos \alpha, y + \rho \cos \beta, z + \rho \cos \gamma) - u(P)}{\rho}.$$

Eger-de şu predel bar bolsa we tükenikli bolsa, onda oňa $u(x, y, z)$ funksiýadan λ ugur boýunça alnan önüm diýilýär we $\frac{\partial u}{\partial \lambda}$ ýa-da $u'_\lambda(x, y, z)$ bilen belgilenýär.

Eger λ ugur Ox okuň položitel ugry bilen gabat gelse, onda $\alpha = 0, \beta = \gamma = \frac{\pi}{2}$ we $\lim_{\rho \rightarrow 0} \frac{u(x + \rho, y, z) - u(x, y, z)}{\rho} = \frac{\partial u}{\partial x}$.

Şeýle hem $\beta = 0, \alpha = \gamma = \frac{\pi}{2}$ we $\gamma = 0, \beta = \alpha = \frac{\pi}{2}$ bolanda ýazyp bileris:

$$\lim_{\rho \rightarrow 0} \frac{u(x, y + \rho, z) - u(x, y, z)}{\rho} = \frac{\partial u}{\partial y},$$

$$\lim_{\rho \rightarrow 0} \frac{u(x, y, z + \rho) - u(x, y, z)}{\rho} = \frac{\partial u}{\partial z}.$$

$u'_x(x, y, z), u'_y(x, y, z), u'_z(x, y, z)$ önümler koordinata oklaryň ugruna göre $u(x, y, z)$ funksiýanyň üýtgeýiş tizligini aňladýar.

$u'_\lambda(x, y, z)$ bolsa funksiýanyň λ şöhläniň ugry boýunça P nokatda-ky üýtgeýiş tizligini aňladýar.

Berlen ugur boýunça önümi hasaplamak aşakdaky teoremanyň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Teorema. Eger $u(x,y,z)$ funksiýa differensirlenýän bolsa, onda erkin λ ugur boýunça önüm bardyr we ol aşakdaky formula bilen hasaplanylýar:

$$\frac{\partial u}{\partial \lambda} = \frac{\partial u}{\partial x} \cos \alpha + \frac{\partial u}{\partial y} \cos \beta + \frac{\partial u}{\partial z} \cos \gamma. \quad (2)$$

Bu ýerde $\cos \alpha$, $\cos \beta$, $\cos \gamma$, λ şöhläniň ugrukdyryjy kosinuslarydyr.

Subudy. Şerte görä $u(x,y,z)$ funksiýa differensirlenýär we onuň dolý artdyrmasyny aşakdaky görnüşde ýazyp bileris:

$$\Delta u = u(x+\Delta x, y+\Delta y, z+\Delta z) - u(x,y,z) = \frac{\partial u}{\partial x} \Delta x + \frac{\partial u}{\partial y} \Delta y + \frac{\partial u}{\partial z} \Delta z + \varepsilon.$$

Bu ýerde ε , $\rho = \sqrt{\Delta x^2 + \Delta y^2 + \Delta z^2}$ ululyga görä tükeniksiz kiçi ululykdyr.

$$\Delta x = \rho \cos \alpha, \Delta y = \rho \cos \beta, \Delta z = \rho \cos \gamma \text{ deňligi ulanyp}$$

$$\Delta u = u(P_1) - u(P) \text{ tapawudy aşakdaky görnüşde ýazyp bileris:}$$

$$u(P_1) - u(P) = \frac{\partial u}{\partial x} \rho \cos \alpha + \frac{\partial u}{\partial y} \rho \cos \beta + \frac{\partial u}{\partial z} \rho \cos \gamma + \varepsilon..$$

$$\rho \rightarrow 0 \text{ bolanda } \frac{\varepsilon}{\rho} \rightarrow 0.$$

$$\frac{u(P_1) - u(P)}{\rho} = \frac{\partial u}{\partial x} \cos \alpha + \frac{\partial u}{\partial y} \cos \beta + \frac{\partial u}{\partial z} \cos \gamma + \frac{\varepsilon}{\rho}.$$

$\rho \rightarrow 0$ bolanda predele geçip alarys:

$$\frac{\partial u}{\partial \lambda} = \lim_{\rho \rightarrow 0} \frac{u(P_1) - u(P)}{\rho} = \frac{\partial u}{\partial x} \cos \alpha + \frac{\partial u}{\partial y} \cos \beta + \frac{\partial u}{\partial z} \cos \gamma.$$

Teorema subut edildi.

1-nji mysal. $u = x^2 + y^2 + 2xy$ skalýar meýdanyň Ox ok bilen $\alpha = 60^\circ$ burçy emele getirýän ugur boýunça önümini tapmaly.

Çözülişi. $u = f(x, y)$ endigan meýdan bolsa, onda $M_0(x_0, y_0)$ no-

katda l ugur boýunça önüm

$$\frac{\partial u}{\partial l} \Big|_{M_0} = \frac{\partial u}{\partial x} \Big|_{M_0} \cos \alpha + \frac{\partial u}{\partial y} \Big|_{M_0} \sin \alpha \quad \beta = 90^\circ - \alpha, \cos \beta = \sin \alpha$$

ýa-da

$$\frac{\partial u}{\partial l} \Big|_{M_0} = \frac{\partial u}{\partial x} \Big|_{M_0} \cos \alpha + \frac{\partial u}{\partial y} \Big|_{M_0} \sin \alpha$$

deňlik bilen tapylýar. Bu ýerde α burç käbir l wektor bilen Ox okuň aralygyndaky burçdur.

$$\cos 60^\circ = \frac{1}{2}, \sin 60^\circ = \frac{\sqrt{3}}{2}, \frac{\partial u}{\partial x} = 2x + 2y, \frac{\partial u}{\partial y} = 2y + 2x..$$

$$\begin{aligned} \frac{\partial u}{\partial l} &= \frac{\partial u}{\partial x} \cos 60^\circ + \frac{\partial u}{\partial y} \sin 60^\circ = (2x + 2y) \frac{1}{2} + (2y + 2x) \frac{\sqrt{3}}{2} = \\ &= (x + y)(1 + \sqrt{3}). \end{aligned}$$

2-nji mysal. $u = xyz$ skalýar meýdanyň $P(5, 1, 2)$ nokatdaky önümi- ni, bu nokatdan $Q(7, -1, 3)$ nokada görä ugur boýunça tapmaly.

Çözülişi. $\overrightarrow{PQ} = \{2, -2, 1\}$ wektoryň uzynlygy

$$|\overrightarrow{PQ}| = \sqrt{2^2 + (-2)^2 + 1^2} = 3. \text{ Şeýle hem, } \overrightarrow{PQ} = 2\mathbf{i} - 2\mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

Ugrukdyryjy kosinuslary

$$\cos \alpha = \frac{2}{3}, \cos \beta = -\frac{2}{3}, \cos \gamma = \frac{1}{3}.$$

$u = xyz$ funksiýanyň hususy önümleriniň $P(5, 1, 2)$ nokatdaky bahalaryny tapalyň:

$$\frac{\partial u}{\partial x} \Big|_P = yz \Big|_P = 2, \frac{\partial u}{\partial y} \Big|_P = xz \Big|_P = 10, \frac{\partial u}{\partial z} \Big|_P = xy \Big|_P = 5.$$

Şunlukda,

$$\frac{\partial u}{\partial \lambda} = 2 \cdot \frac{2}{3} + 10 \cdot \left(-\frac{2}{3}\right) + 5 \cdot \frac{1}{3} = -\frac{11}{3}.$$

Berlen ugr boýunça funksiýanyň kemelýändigini aýyrmak almaty görkezýär.

3-nji mysal. $u = xz^2 + 2zy$ skalýar meýdanyň

$$\begin{cases} x = 1 + \cos t \\ y = \sin t - 1 \\ z = 2 \end{cases}$$

töwregiň $M(1,0,2)$ nokadynda geçirilen galtaşýan göni çyzygyň ugr boýunça önümini tapmaly.

Çözülişi. Berlen töwregiň deňlemesini wektor görnüşde ýazalyň:

$$\mathbf{r}(t) = (1 + \cos t)\mathbf{i} + (\sin t - 1)\mathbf{j} + \mathbf{k}.$$

Bu töwerege erkin M_0 nokatda galtaşýan $\boldsymbol{\tau}$ wektory tapalyň:

$$\boldsymbol{\tau} = \frac{d\mathbf{r}}{dt} = -\mathbf{i} \sin t + \mathbf{j} \cos t.$$

Berlen $M(1,0,2)$ nokat xOy tekizligiň l oktandynda ýerleşýänligi sebäpli $t = \frac{\pi}{2}$ we $\boldsymbol{\tau}|_M = -\mathbf{i} \sin \frac{\pi}{2} + \mathbf{j} \cos \frac{\pi}{2} = -\mathbf{i}$.

Onda ugrukdyryjy kosinuslar aşakdaky görnüşde bolarlar: $\cos \alpha = -1$, $\cos \beta = 0$, $\cos \gamma = 0$. Skalýar meýdanyň hususy önüm-

leriniň $M(1,0,2)$ nokatdaky bahalaryny tapalyň:

$$\left. \frac{\partial u}{\partial x} \right|_M = z^2|_M = 4, \left. \frac{\partial u}{\partial y} \right|_M = 2x|_M = 4, \left. \frac{\partial u}{\partial z} \right|_M = (2xz + 2y)|_M.$$

Onda

$$\left. \frac{\partial u}{\partial l} \right|_M = \left. \frac{\partial u}{\partial \tau} \right|_M = 4(-1) + 4 \cdot 0 + 4 \cdot 0 = -4.$$

4-nji mysal. $u = \ln(x^2 + y^2)$ skalýar meýdanyň $y^2 = 4x$ parabo-

lanyň $M(1,2)$ nokadynda geçirilen galtaşýan göni çyzygyň ugry boýunça önümini tapmaly.

Çözülişi. $y^2 = 4x$ parabolanyň $M(1,2)$ nokadyndaky ugruny bu

nokatda geçirilen galtaşýanyň ugry bilen gabat gelýär diýip kabul edýäris. Goý, M nokatda geçirilen galtaşýan Ox ok bilen α burçy emele getirsin. Onda $y = 2\sqrt{x}, y' = \frac{1}{\sqrt{x}}, \operatorname{tg}\alpha = y'|_{x=1} = 1$. Ugrukdy-

ryjy kosinuslary tapalyň:

$$\cos \alpha = \frac{1}{\sqrt{1 + \operatorname{tg}^2 \alpha}} = \frac{1}{\sqrt{2}}, \cos \beta = \sin \alpha = \frac{\operatorname{tg} \alpha}{\sqrt{1 + \operatorname{tg}^2 \alpha}} = \frac{1}{\sqrt{2}}.$$

Berlen $u = \ln(x^2 + y^2)$ funksiýanyň önümleriniň $M(1,2)$ nokat-

daky bahalaryny tapalyň:

$$\left. \frac{\partial u}{\partial x} \right|_M = \left. \frac{2x}{x^2 + y^2} \right|_M = \frac{2}{1 + 2^2} = \frac{2}{5}, \left. \frac{\partial u}{\partial y} \right|_M = \left. \frac{2y}{x^2 + y^2} \right|_M = \frac{4}{1 + 2^2}.$$

Şunlukda,

$$\frac{\partial u}{\partial l} = \frac{2}{5} \frac{1}{\sqrt{2}} + \frac{4}{5} \frac{1}{\sqrt{2}} = \frac{6}{5\sqrt{2}} = \frac{3\sqrt{2}}{5}.$$

11. $u = 2x^2 - 3y^2$ skalýar meýdanyň $P(1,0)$ nokatda Ox ok bilen

120° burçy emele getirýän ugru boýunça önümini tapmaly.

12. $u = x^2 - y^2$ skalýar meýdanyň $P(1,1)$ nokatda Ox ok bilen

60° burçy emele getirýän ugru boýunça önümini tapmaly.

13. $u = xyz$ skalýar meýdanyň $M(1,1,1)$ nokatdaky önümini $l\{\cos \alpha, \cos \beta, \cos \gamma\}$ ugru boýunça tapmaly.

14. $u = \arctgxy$ skalýar meýdanyň önümini, $y = x^2$ parabola degişli $M(1,1)$ nokatda, şu egriniň ugry boýunça tapmaly.

15. $u = x^2 - 2xz + y^2$ skalýar meýdanyň $P(1,2,-1)$ nokatdaky önümini P nokatdan $M(2,4,-3)$ nokada görä ugur boýunça tapmaly.

16. $y = \frac{x^2}{2}$ parabolanyň $P(1, \frac{1}{2})$ nokadynda parabola geçirilen galtaşyanyň ugry boýunça $u = \ln(x + 2y)$ skalýar meýdanyň önümini tapmaly.

17. Eger $r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ bolsa, $u = \frac{1}{r}$ skalýar meýdanyň $l\{\cos \alpha, \cos \beta, \cos \gamma\}$ ugur boýunça önümini tapmaly.

Berlen funksiýanyň $M(x,y,z)$ nokatdaky önümini bu nokatdan $N(x,y,z)$ nokada görä ugur boýunça tapmaly.

18. $u = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$, $M(1,1,1)$, $N(3,2,1)$.

19. $u = x^2y + xz^2 - 2$, $M(1,1,-1)$, $N(2,-1,3)$.

20. $u = \frac{x}{y} - \frac{y}{x}$, $M(1,1)$, $N(4,5)$.

21. $u = \ln(xy + yz + xz)$ skalýar meýdanyň $x=\text{cost}$, $y=\text{sint}$, $z=1$ töweregiň $M(0,1,1)$ nokadynda geçirilen galtaşyan göni çyzygyň ugry boýunça önümini tapmaly.

22. $u = x^2 + y^2 + z^2$ skalýar meýdanyň $x=R\text{cost}$, $y=R\text{sint}$, $z=at$ hyrly aýlaw çyzygyň $t = \frac{\pi}{2}$ degişli bolan $M(x,y,z)$ nokadynda geçirilen galtaşyan göni çyzygyň ugry boýunça önümini tapmaly.

§ 3. Gradiýent

Berlen ugur boýunça önüm almaklygyň formulasyna garalyň:

$$\frac{\partial u}{\partial \lambda} = \frac{\partial u}{\partial x} \cos \alpha + \frac{\partial u}{\partial y} \cos \beta + \frac{\partial u}{\partial z} \cos \gamma.$$

Deňligiň sag böleginiň her bir goşulyjysynyň ikinji köpeldijisi berlen λ şöhläniň ugry boýunça ugrukdyrylan, e_λ birlik wektoryň proyeksiýalarydyr:

$$e_\lambda(\cos \alpha, \cos \beta, \cos \gamma).$$

Indi koordinata oklara proyeksiýalary $\frac{\partial u_x}{\partial x}, \frac{\partial u_y}{\partial y}, \frac{\partial u_z}{\partial z}$ hususy

önümleriň berlen $P(x,y,z)$ nokatdaky bahalaryna deň bolan wektory alalyň. Şeýle wektora $u(x,y,z)$ funksiýanyň gradiýenti diýilýär we gradu ýa-da ∇u belgi bilen belgilenýär. Şunlukda, biz aşakdaky kesgitlemäni aldyk.

Kesgitleme. $u = (x,y,z)$ funksiýanyň (x,y,z) nokatdaky gradi-

ýent wektory diýip gradu bilen belgilenýän we

$$\text{grad } u = \frac{\partial u_x}{\partial x} i + \frac{\partial u_y}{\partial y} j + \frac{\partial u_z}{\partial z} k$$

formula bilen kesgitlenýän wektora aýdylýar.

Görnüşi ýaly gradiýentiň proyeksiýalary $P(x,y,z)$ nokadyň alnyşyna baglydyr we bu nokadyň koordinatalarynyň üýtgemegi bilen gradiýent hem üýtgeýändir. Şunlukda, $u(x,y,z)$ funksiýa bilen kesgitlenýän skalýar meýdanyň her bir nokadyna bir wektor degişlidir, ol şol funksiýanyň gradiýentidir. $u = az + by + cz + d$ çyzykly funksi-

ýanyň gradiýenti $\text{grad } u = ai + bj + ck$ hemişelik wektordyr.

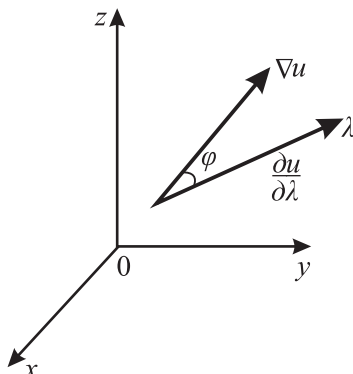
Skalýar meýdanyň λ ugur boýunça önümini aşakdaky görnüşde ýazyp bileris: $\frac{\partial u}{\partial \lambda} = \text{grad } u \cdot e_\lambda$. Şeýlelikde, skalýar meýdanyň λ ugur

boýunça önümi, u funksiýanyň gradiýentiniň, birlik wektora skalýar köpeltmek hasylyna deňdir:

$$\frac{\partial u}{\partial \lambda} = |\operatorname{gradu}| \cdot \cos \varphi.$$

Bu ýerde φ , gradu bilen λ şöhläniň aralygyndaky burçdur. Şu ýerden görnüşi ýaly ugur boýunça önüm iň uly bahany $\cos \varphi = 1, \varphi = 0$

bolanda alýar we ol $|\operatorname{gradu}|$ deňdir.



2-nji surat

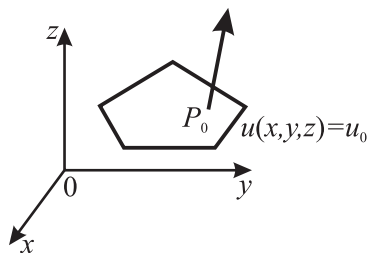
Aşakdaky teorema funksiýanyň gradiýentiniň ugry bilen skalýar meýdanyň dereje üstüni baglanyşdyrýar.

Teorema. $u(x, y, z)$ funksiýanyň her bir nokatdaky gradiýentiniň ugry, şu nokatda skalýar meýdanyň dereje üstüne geçirilen normalyň ugry bilen gabat gelýär.

Subudy. Erkin $P_0(x_0, y_0, z_0)$ nokady alalyň. Şu nokat arkaly geçýän dereje üstüň deňlemesi $u = (x, y, z) = u_0, u_0 = u(x_0, y_0, z_0)$ görnüşdedir.

Bu üste $P_0(x_0, y_0, z_0)$ nokatda geçirilen normalyň deňlemesini ýazalyň:

$$\frac{x - x_0}{\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_0} = \frac{y - y_0}{\left(\frac{\partial u}{\partial y}\right)_0} = \frac{z - z_0}{\left(\frac{\partial u}{\partial z}\right)_0}.$$



3-nji surat

Bu ýerden görnüşi ýaly proyeksiyalary $\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_0, \left(\frac{\partial u}{\partial y}\right)_0, \left(\frac{\partial u}{\partial z}\right)_0$ bolan

ugrukdyryjy normal wektor, $P_0(x_0, y_0, z_0)$ nokatda $u = u(x, y, z)$ funksiýanyň gradiýentidir.

Teorema subut edildi.

Şunlukda, gradiýent berlen nokatda dereje üste geçirilen galtaşýan tekizligiň her bir nokadyna perpendikulýardyr we onuň bu tekizlige proyeksiýasy nola deňdir.

Ol bolsa dereje üste geçirilen galtaşýan tekizligiň her bir nokadyna, erkin ugur boýunça alnan önümiň nola deňdigini görkezýär.

$u = u(x, y)$ tekiz meýdanda $\text{gradu} = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j}$ gradiýent Oxy te-

kizlikde ýatýar we ol dereje çyzyga perpendikulýardyr.

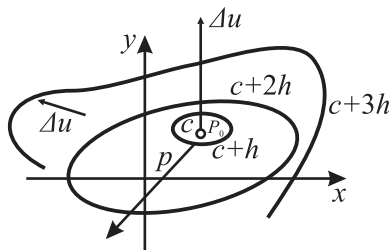
Eger tekiz meýdanda köp sanly dereje çyzyklaryň toplumy gurlan bolsa, onda çyzygynyň kömegi bilen, ýeterlik takmynlykda, gradiýentiň modulyny we ugruny kesgitläp bolýar. Gradiýentiň ugry dereje çyzyga perpendikulýardyr. Bu ugur boýunça önüm, ýeterlik kiçi h üçin takmynan

$$\frac{\partial u}{\partial \lambda} \approx \frac{u(P) - u(P_0)}{P_0P} = \frac{h}{P_0P}$$

ululyga deňdir. Bu ýerde P_0 nokat $u = u(x, y) = c$ dereje üstüň nokady,

P nokat bolsa $u(x, y) = c + h$ dereje üstüň nokadydyr. h ululyk bel-

lidir. P_0P kesimiň uzynlygyny bolsa, dereje çyzyklaryň normal-
rynyň aralygyndaky uzaklyk hökmünde ölçenip bilner.



4-nji surat

Gradiýentiň ugry boýunça alnan önüm onuň modulyna deňdir.
Şonuň üçin

$$|\operatorname{grad} u| \approx \frac{h}{P_0P}.$$

§ 4. Gradiýentiň esasy häsiýetleri

Indi gradiýenti hasaplamagy ýeňilleşdirýän onuň birnäçe häsiýetlerine garalyň.

$$1. \operatorname{grad}(u_1 + u_2) = \operatorname{grad} u_1 + \operatorname{grad} u_2.$$

$$\begin{aligned} \operatorname{grad}(u_1 + u_2) &= \frac{\partial(u_1 + u_2)}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial(u_1 + u_2)}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial(u_1 + u_2)}{\partial z} \mathbf{k} = \\ &= \frac{\partial u_1}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u_2}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u_1}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u_2}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u_1}{\partial z} \mathbf{k} + \frac{\partial u_2}{\partial z} \mathbf{k} = \\ &= \left(\frac{\partial u_1}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u_1}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u_1}{\partial z} \mathbf{k} \right) + \left(\frac{\partial u_2}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u_2}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u_2}{\partial z} \mathbf{k} \right) = \operatorname{grad} u_1 + \operatorname{grad} u_2. \end{aligned}$$

$$2. \operatorname{grad} c \cdot u = c \cdot \operatorname{grad} u$$

$$\operatorname{grad} cu = \frac{\partial cu}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial cu}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial cu}{\partial z} \mathbf{k} = c \left(\frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k} \right) = c \operatorname{grad} u.$$

$$3. \operatorname{grad} u_1 u_2 = u_2 \operatorname{grad} u_1 + u_1 \operatorname{grad} u_2.$$

$$\begin{aligned} \text{grad}_{u_1 u_2} &= \frac{\partial(u_1 u_2)}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial(u_1 u_2)}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial(u_1 u_2)}{\partial z} \mathbf{k} = \\ &= u_2 \left(\frac{\partial u_1}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u_1}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u_1}{\partial z} \mathbf{k} \right) + u_1 \left(\frac{\partial u_2}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u_2}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u_2}{\partial z} \mathbf{k} \right) = \\ &= u_2 \text{grad} u_1 + u_1 \text{grad} u_2. \end{aligned}$$

4. $\text{grad} f(u) = f'(u) \text{grad} u.$

$$\begin{aligned} \text{grad} f(u) &= \frac{\partial}{\partial x} [f(u)] \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} [f(u)] \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} [f(u)] \mathbf{k} = f'(u) \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \\ &+ f'(u) \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + f'(u) \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k} = f'(u) \text{grad} u. \end{aligned}$$

1-nji mysal. $u = \sqrt{2xy + y^2}$ skalýar meýdanyň $M(3,2)$ nokatdaky gradiýentini tapmaly.

Çözülişi. $u = \sqrt{2xy + y^2}$ funksiýanyň hususy önümleriniň

$M(3,2)$ nokatdaky bahalaryny tapalyň:

$$\left. \frac{\partial u}{\partial x} \right|_M = \left. \frac{y}{\sqrt{2xy + y^2}} \right|_M = \frac{2}{\sqrt{12 + 2^2}} = \frac{1}{2},$$

$$\left. \frac{\partial u}{\partial y} \right|_M = \left. \frac{x + y}{\sqrt{2xy + y^2}} \right|_M = \frac{5}{4}.$$

Onda,

$$\text{grad} u = \frac{1}{2} \mathbf{i} + \frac{5}{4} \mathbf{j}.$$

2-nji mysal. Eger $O(0,0,0)$ nokat koordinatalar başlangyjy, $M(x,y,z)$ giňişligiň erkin nokady bolsa,

$$r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$$

uzaklygyň gradiýentini tapmaly.

Çözülişi.

$$\begin{aligned} \text{grad} u &= \frac{\partial r}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial r}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial r}{\partial z} \mathbf{k} = \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} \mathbf{i} + \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} \mathbf{j} \\ &+ \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} \mathbf{k} = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}}{r}. \end{aligned}$$

3-nji mysal. $u = x^2y + y^2z + z^2x$ skalýar meýdanyň $M(1,0,0)$ noktdaky iň uly üýtgemesini tapmaly.

Çözülişi.

$$\frac{\partial u}{\partial x} = 2xy + z^2, \frac{\partial u}{\partial y} = x^2 + 2yz, \frac{\partial u}{\partial z} = y^2 + 2zx,$$

$$\text{grad } u = (2xy + z^2)\mathbf{i} + (x^2 + 2yz)\mathbf{j} + (y^2 + 2zx)\mathbf{k},$$

$$\text{gradu}|_M = \mathbf{j}, \left[\frac{\partial u}{\partial t} \right]_{\text{max}} = |\text{gradu}| = 1.$$

4-nji mysal. $u = xy - z^2$ skalýar meýdanyň gradiýentini we gradiýentiň $M(-9,12,10)$ noktdaky ugruny kesgitlemeli.

Çözülişi. Gradiýentiň kesgitlemesini ulanyp, alarys:

$$\text{gradu}(M) = \frac{\partial u}{\partial x}|_M \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y}|_M \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z}|_M \mathbf{k} = y|_M \mathbf{i} + x|_M \mathbf{j} - 2z|_M \mathbf{k} = 12\mathbf{i}$$

$$|\text{gradu}(M)| = \sqrt{12^2 + (-9)^2 + (-20)^2} = 25.$$

Gradiýentiň ugry

$$l(M) = \frac{\text{gradu}(M)}{|\text{gradu}(M)|}.$$

wektor bilen tapylýar. Onda

$$l(M) = \frac{12\mathbf{i} - 9\mathbf{j} - 20\mathbf{k}}{25} = \frac{12}{25}\mathbf{i} - \frac{9}{25}\mathbf{j} - \frac{4}{5}\mathbf{k}$$

$$\cos \alpha = \frac{12}{25}, \cos \beta = -\frac{9}{25}, \cos \gamma = -\frac{4}{5}.$$

5-nji mysal. $u = \frac{x}{x^2 + y^2 + z^2}$ skalýar meýdanyň $A(1,2,2)$

we $B(-3,1,0)$ nokatlardaky gradiýentleriniň aralygyndaky φ burçy tapmaly.

Çözülişi. Gradiýentleriň aralygyndaky φ burçy aşakdaky formula bilen taparys

$$\cos \varphi = \frac{(\text{gradu}(A), \text{gradu}(B))}{|\text{gradu}(A)| |\text{gradu}(B)|}$$

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{x^2 + y^2 + z^2 - 2x^2}{(x^2 + y^2 + z^2)^2} = \frac{1}{r^2} - \frac{2x^2}{r^4}, r^2 = x^2 + y^2 + z^2,$$

$$\frac{\partial u}{\partial y} = -\frac{2xy}{r^4}, \frac{\partial u}{\partial z} = -\frac{2zx}{r^4}, r(A) = \sqrt{1 + 2^2 + 2^2} = 3,$$

$$r(B) = \sqrt{(-3)^2 + 1^2} = \sqrt{10}, \frac{\partial u(A)}{\partial x} = \frac{1}{9} - \frac{2}{81} = \frac{7}{81},$$

$$\frac{\partial u(A)}{\partial y} = -\frac{4}{81}, \frac{\partial u(A)}{\partial z} = -\frac{4}{81}, \frac{\partial u(B)}{\partial x} = -\frac{2}{25},$$

$$\frac{\partial u(B)}{\partial y} = \frac{3}{50}, \frac{\partial u(B)}{\partial z} = 0.$$

$$\text{gradu}(A) = \frac{7}{81}\mathbf{i} - \frac{4}{81}\mathbf{j} - \frac{4}{81}\mathbf{k} \quad \text{gradu}(B) = -\frac{2}{25}\mathbf{i} + \frac{3}{50}\mathbf{j}$$

$$|\text{gradu}(A)| = \frac{1}{81}\sqrt{49 + 16 + 16} = \frac{1}{9}$$

$$|\text{gradu}(B)| = \sqrt{\frac{4}{625} + \frac{9}{2500}} = \frac{1}{10}$$

$$(\text{gradu}(A), \text{gradu}(B)) = -\frac{14}{2025} - \frac{12}{4050} = -\frac{4}{405}$$

$$\cos \varphi = -\frac{4}{405} \cdot \frac{1}{90} = -\frac{4}{9}.$$

6-нй мысал. $u = x^3 + y^3 + z^3 - 3xyz$ скаляр мейданын градиенти $Oxyz$ гиңişлигиñ һаýсы нокатларында, а) Oz ока перпендикуляр, б) Oz ока параллель, в) нөла дең?

Çözülüşi. Градиентиñ кесгитмесиниñ есаында, ýазып билирис:

$$\text{gradu}(x, y, z) = \mathbf{i}^3(x^2 - yz) + \mathbf{j}^3(y^2 - xz) + \mathbf{k}^3(z^2 - xy).$$

a) halda $z^2 - xy = 0$ deňlik ýerine ýetýär, şonuň üçin $z^2 = xy$;

b) halda $\text{gradu}(x,y,z)$ wektor k wektora kolleniardyr. Onda gözleýän köplügimizde bir wagtda, $x^2 - yz = 0, y^2 - xz = 0$ deňlikler ýerine ýetýärler. Bu deňliklerden $x^3 - y^3 = 0$ ýa-da $(x - y)(x^2 + xy + y^2) = 0$ deňligi alýarys. Bu ýerden $x=y$, ikinji deňlik bolsa $x=y=0$ bolanda ýerine ýetýär. $x=y$ deňligi, deňlikleriň erkin birisine goýup $x=y=z$ bolýandygyny görýäris.

ç) halda bolsa, $x^2 - yz = 0, y^2 - xz = 0, z^2 - xy = 0$, deňlikler ýerine ýetýär. Bu bolsa $x=y=z$ bolanda dogrudyr.

23. $u = x - 2y + 3z$ skalýar meýdanyň gradiýentini tapmaly.

24. $u = \ln(x^2 + y^2 + z^2)$ skalýar meýdanyň $M(1,1,-1)$ nokatda gradiýentini tapmaly.

25. $u = x^2 + 2y^2 + 3z^2 + xy + 3x - 2y - 6z$ skalýar meýdanyň $O(0,0,0)$ nokatda gradiýentini tapmaly.

26. $u = x^y$ skalýar meýdanyň $M(2,2,4)$ nokatdaky iň uly üýtgemesini tapmaly.

27. $u = (x - y)(y - z)(z - x)$ skalýar meýdanyň $M(1,2,3), N(3,2,1), P(2,3,4)$ nokatlardaky gradiýentini tapmaly.

28. $u = (x - 1)(y - 2)(z - 3)$ skalýar meýdanyň $P(2,3,4)$ nokatda gradiýentini tapmaly.

29. $u = ze^{x^2+y^2+z^2}$ skalýar meýdanyň $O(0,0,0)$ nokatda gradiýentini tapmaly.

30. $u = x^2 + 2y^2 - z^2 - 5$ skalýar meýdanyň $P(2,-1,1)$ nokatda gradiýentini tapmaly.

31. $u_1 = \sqrt{x^2 + y^2}$ we $u_2 = x + y + 2\sqrt{xy}$ skalýar meýdanlaryň

$M(1,1)$ nokatdaky gradiýentleriniň aralygyndaky φ burçy tapmaly.

32. $u = \text{arctg} \frac{x}{y}$ skalýar meýdanyň $M(1,1)$ we $N(-1,-1)$ nokatlarda

daky gradiýentleriniň aralygyndaky φ burçy tapmaly.

33. $u = (x + y)e^{x+y}$ skalýar meýdanyň $M(0,0)$ we $N(1,1)$ nokatlardaky gradiýentleriniň aralygyndaky φ burçy tapmaly.

34. $u_1 = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ we $u_2 = \ln(x^2 + y^2 + z^2)$ skalýar meý-

danlaryň $M(0,0,1)$ nokatdaky gradiýentleriniň aralygyndaky φ burçy tapmaly.

35. $u = x^2 + y^2 + z^2$ skalýar meýdanyň $A(\varepsilon, 0, 0)$ we $B(0, \varepsilon, 0)$

nokatlardaky gradiýentleriniň aralygyndaky φ burçy tapmaly.

36. $u(M) = xyz$ skalýar meýdanyň $M(2,1,-1)$ nokatdaky ugruny we üýtgemesiniň iň uly ululygyny kesgitlemeli.

37. $u = x^2y - 5y^3$ skalýar meýdanyň $P(2,1)$ nokatda üýtgemeginiň uň uly ululygyny kesgitlemeli.

38. $u = \ln \frac{1}{r}, r = \sqrt{(x-a)^2 + (y-b)^2 + (z-c)^2}$ skalýar meýdan

bolsa, giňişligiň haýsy nokatlarynda $|\text{gradu}| = 1$ şert ýerine ýetýär?

II BÖLÜM

WEKTORLY MEÝDANLAR

§ 1. Wektorly meýdanlaryň kesgitlenilishi

Wektorly meýdanyň kesgitlenilishi seredip geçen skalýar meýdanyň kesgitlenilişine meňzeşdir.

Kesgitleme. Eger D ýaýlanyň her bir P nokadyna wektor degişli bolsa, onda bu ýaýlada wektorly meýdan berlen diýilýär.

Kesgitlemeden görnüşi ýaly, wektorly meýdan tutuş giňişlik ýada onuň belli bir bölegi hem bolup biler. Şeýle hem her bir P nokada $A(P)$ wektor degişli bolsa, onda bu nokatlaryň köplügi wektorly meýdany emele getirýär. $A(P)$ wektoryň koordinata oklara bolan proyeksiýalaryny A_x, A_y, A_z bilen, P nokadyň koordinatalaryny bolsa x, y, z bilen belgilesek, $A(P)$ wektory aşakdaky görnüşde ýazyp bileris:

$$A(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k},$$

bu ýerde A_x, A_y, A_z funksiýalar üznüksizdirler we üznüksiz önümlere eýedirler.

Wektorly meýdanyň mysallary bolup güýçleriň meýdany, tizlikleriň meýdany, elektrik we magnit meýdanlary hem-de şuňa meňzeş mysallar hyzmat edýärler. Eger wektorly meýdanyň $A(P)$ wektory diňe P nokada bagly bolup, t wagta bolsa bagly bolmasa, onda ol meýdan stasionar meýdandyr, şeýle hem $A(P)$ wektor P nokada hem-de t wagta bagly bolsa, onda ol meýdan stasionar meýdan däldir.

Wektorly meýdanyň hususy hallaryna garalyň.

1. Biratly meýdan. Eger $A(P)$ hemişelik wektor bolsa, ýagny $A(P)$ wektoryň koordinata oklaryna bolan A_x, A_y, A_z proyeksiýalary

hemişelik ululyklar bolsa, onda bu wektorly meýdan biratly meýdandyr.

2. Tekiz meýdan. Eger wektorly meýdanyň $A(P)$ wektorynyň A_x, A_y, A_z proyeksiýalary x, y, z ululyklaryň haýsy hem bolsa birine bagly däl bolup, onuň bir proyeksiýasy nola deň bolsa, onda ol meýdan tekiz meýdandyr.

Mysal üçin,

$$A(P) = A_x(x, y)\mathbf{i} + A_y(x, y)\mathbf{j}$$

wektorlar bilen emele gelyän meýdanlar tekiz meýdanlardyr. Tekiz meýdanlar gidrodinamikada suwuklyklaryň tekiz akymy öwrenilen mahalynda duş gelyärler. Bu akymlarda suwuklyklaryň ähli bölejikleri haýsy hem bolsa bir tekizlige parallel bolup hereket edýärler we tekizlige perpendikulýar bolan gönüdüki bölejikleriň hereketleri birmeňzeşdirler.

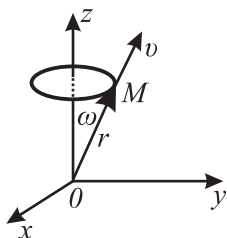
Tekiz meýdanyň zerur fiziki mysalynyň birisine garap geçeliň.

1-nji mysal. Eger, gaty jisim hemişelik ω burçlaýyn tizlik bilen hereket edýän bolsa, jisimiň çyzyklaýyn tizlikleriiniň meýdanyny tapmaly.

Çözülişi. Kinematikadan belli bolşy ýaly, islendik M nokadyň \mathfrak{V} çyzyk tizligi, onuň ω burçlaýyn tizliginiň, nokadyň r radius-wektoryna, wektorlaýyn köpeltmek hasylyna deňdir:

$$\mathfrak{V} = [\omega, r];$$

$$\mathfrak{V} = [\omega \times r]$$



5-nji surat

Bu ýerde $\omega = \omega k$, $r = xi + yj + zk$. Onda

$$\vartheta = [\omega \times r] = \begin{vmatrix} i & j & k \\ 0 & 0 & \omega \\ x & y & z \end{vmatrix} = xj\omega - iy\omega.$$

Şunlukda, $\vartheta_x = -y\omega$, $\vartheta_y = x\omega$, $\vartheta_z = 0$.

Diýmek, bu meýdan tekiz meýdandyr.

2-nji mysal. Goý, koordinatalar başlangyjynda m massaly O nokat ýerleşen bolsun. Onda $M(x,y,z)$ nokatda ýerleşen m_1 massaly no-

kady, O nokat

$$F = -\gamma \frac{m}{r^3}(xi + yj + zk)$$

güýç bilen özüne dartýar. Giňişligiň her bir nokadynda kesgitlenen, bu dartyлма güýçler, wektorly meýdany, ýagny nokatlaýyn m massaly dartyлма güýçleriň meýdanyny emele getirýär.

38 a. Material nokat ýeriň töwereginde hereket edip, $A(x_0, y_0, z_0)$ nokatdan $B(x_1, y_1, z_1)$ nokada geçipdir. Ýeriň dartyş güýjüniň şu geçişde bitiren işini kesgitlemeli.

§ 2. Wektorly çyzyklar

Kesgitleme. Eger wektorly meýdandaky çyzygyň her bir hokadyna geçirilen galtaşyanyň ugry şol nokatdaky wektoryň ugry bilen gabat gelse, bu çyzyga wektorly meýdanyň wektorly çyzygy diýilýär.

Wektorly çyzyklaryň takyk hasaplamalarda anyk fiziki manysy bardyr.

Eger biz akýan suwuklygyň tizlikleriniň meýdanyna garasak, wektorly çyzyklar jisimiň bölejikleriniň akymynyň çyzyklarydyr.

Elektrik meýdanynda wektorly çyzyklar bu meýdanyň güýç çyzyklarydyr. Mysal üçin, nokatlaýyn zaryadlaryň meýdanynda wektorly çyzyklar, zaryadlardan çykýan şöhlelerdir. Magnit meýdanynda wektorly çyzyklary demirgazyk polýusdan başlap günorta polýusda gutarýan çyzyklardyr.

Güýç çyzyklarynyň elektrik, magnit we elektromagnit meýdanynda ýerleşşi fizikanyň meseleleri öwrenilen mahalynda esasy orny eýeleýär.

Wektorly çyzyklaryň deňlemesini getirip çykaralyň.

Goy, wektorly meýdan

$$A(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$$

funksiýa bilen kesgitlenen bolsun. Eger wektorly çyzyklar özüniň parametrl deňlemesi bilen berlen bolsa:

$$x = x(t), y = y(t), z = z(t),$$

onda oňa galtaşýan wektoryň ugrukdyryjylarynyň koordinata oklara bolan proyeksiýalary $x'(t)$, $y'(t)$, $z'(t)$ önümlere ýa-da dx , dy , dz differensiallara proporsionaldyrlar:

$$\frac{x - x_0}{x'(t)} = \frac{y - y_0}{y'(t)} = \frac{z - z_0}{z'(t)}, \frac{dx}{x'(t)} = \frac{dy}{y'(t)} = \frac{dz}{z'(t)}.$$

$A(P)$ wektor bilen, wektorly çyzyga galtaşýan wektoryň parallellik şertini ýazalyň:

$$\frac{dx}{A_x} = \frac{dy}{A_y} = \frac{dz}{A_z}.$$

Bu deňlemeler ulgamy $A(P)$ meýdanyň wektorly çyzyklarynyň köplügi bolup, differensial deňlemeleriň ulgamydyr.

Eger meýdan tekiz bolsa, onda wektorly çyzyklar Oxy tekizlige parallel bolan tekizliklerde ýatýarlar we

$$\frac{dx}{A_x} = \frac{dy}{A_y}$$

deňleme tekizlikde wektorly çyzyklaryň deňlemesidir.

1-nji mysal. Goý, jisim hemişelik ω burçlaýyn tizlik bilen Oz okuň daşynda aýlanýan bolsun. Jisimiň çyzyklaýyn tizlikler meýdanyň wektorly çyzygyny tapmaly.

Çözülişi. 1-nji mysaldan (§1) görnüşi ýaly jisimiň çyzyklaýyn tizlikler meýdany

$$A(P) = -\omega xi + \omega yj$$

funksiya bilen kesgitlenilýär. Bu meýdanyň wektorly çyzygynyň differensial deňlemesini ýazalyň:

$$\frac{dx}{-\omega y} = \frac{dy}{\omega x} \text{ ýa-da } \frac{dx}{-y} = \frac{dy}{x}.$$

Bu differensial deňlemäni çözüp, alýarys:

$$x^2 + y^2 = R, z = z_0 = \text{const.}$$

Görnüşi ýaly, bu meýdanyň wektorly çyzyklary töwerekdir.

2-nji mysal. $\mathbf{z} = xi + yj + zj$ wektorly meýdanyň wektorly çyzygyny tapmaly.

Çözülişi. Wektorly çyzyklaryň differensial deňlemesini ýazalyň:

$$\frac{dx}{x} = \frac{dy}{y} = \frac{dz}{z}.$$

Bu differensial deňlemäni çözüp, alarys: $x = \frac{y}{C_1} = \frac{z}{C_2}$.

Görnüşi ýaly, bu wektorly meýdanyň wektorly çyzyklary koordinatalar başlangyjyndan geçýän gönülerdir.

3-nji mysal. Tükeniksiz uzynlykly geçirijidäki toguň magnit meýdanynyň wektorly çyzygynyň deňlemesini ýazmaly we ony çözmeli.

Çözülişi. Ýönekeýlik üçin geçiriji Oz ok bilen gabat gelýär we tok hem okuň ugry bilen ugrukdyrylan diýeliň. Tok bilen emele gelýän magnit meýdanynyň H wektor naprýaženiýesi

$$\mathbf{H} = \frac{2}{\rho^2} [\mathbf{I} \times \mathbf{r}]$$

deňlik bilen tapylýar. Bu ýerde $\mathbf{I} = I\mathbf{k}$ wektor tok, $\mathbf{r} = M(x, y, z)$ nokadyň radius-wektory, $\rho = M$ nokat bilen geçirijiniň aralygyndaky burç. $[\mathbf{I} \times \mathbf{r}]$ – wektor köpeltmek hasylyny açyp, alýarys:

$$\mathbf{H} = \frac{2}{\rho^2} \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ 0 & 0 & I \\ x & y & z \end{vmatrix} = \frac{2}{\rho^2} (xI\mathbf{j} - yI\mathbf{i}) = -\frac{2Iy}{\rho^2} \mathbf{i} + \frac{2Ix}{\rho^2} \mathbf{j}.$$

Wektor çyzyklaryň differensial deňlemesini ýazalyň:

$$-\frac{dx}{\frac{2Iy}{\rho^2}} = \frac{dy}{\frac{2Ix}{\rho^2}} = \frac{dz}{0} \text{ ýa-da } \frac{dx}{-y} = \frac{dy}{x} = \frac{dz}{0}.$$

Bu ýerden $\begin{cases} x^2 + y^2 = R^2 \\ z = C \end{cases}$. Görnüşi ýaly wektor çyzyklar merkezi

Oz okda bolan töwereklerdir.

39. $A(P) = -y\mathbf{i} + x\mathbf{j} + b\mathbf{k}$ wektor meýdanyň $(1,0,0)$ nokat ar-

kaly geçýän wektorly çyzygynyň deňlemesini ýazmaly we ony çözmeli.

40. Eger a_1, a_2, a_3 hemişelik sanlar bolsa, $A(P) = a_1\mathbf{i} + a_2\mathbf{j} + a_3\mathbf{k}$

wektor meýdanyň, wektorly çyzygynyň deňlemesini ýazmaly we ony çözmeli.

41. $A(P) = (z - y)\mathbf{i} + (x - z)\mathbf{j} + (y - x)\mathbf{k}$ wektor meýdanyň

wektorly çyzygynyň deňlemesini ýazmaly.

Aşakdaky tekiz wektor meýdanlaryň wektor çyzyklaryny tapmaly.

42. $A(P) = x\mathbf{i} + 2y\mathbf{j}$.

43. $A(P) = x\mathbf{i} + z\mathbf{k}$.

44. $A(P) = x\mathbf{i} - y\mathbf{j}$.

45. $A(P) = 2z\mathbf{j} + 4y\mathbf{k}$.

46. $A(P) = x^2\mathbf{i} + y^2\mathbf{j}$.

47. $A(P) = z\mathbf{j} - y\mathbf{k}$.

§ 3. Wektoryň akymy

Goý,

$A(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$.

wektorlary bolan wektorly meýdan berlen bolsun. Şu meýdanda berlen ikitaraply S üstüň bir tarapyna garalyň. Üstüň garalýan tarapynyň erkin nokadynda geçirilen normalyň birlik wektoryny \mathbf{n}^0 bilen belgiläliň. \mathbf{n}^0 wektoryň proyeksiýalary normalyň ugrukdyryjy kosinuslarydyr: $\mathbf{n}^0 \{ \cos \alpha, \cos \beta, \cos \gamma \}$. Wektorly meýdanyň $A(P)$ wektory bilen, \mathbf{n} normalyň \mathbf{n}^0 birlik wektorynyň skalýar köpeltmek hasylyndan S üst boýunça alnan integrala garalyň:

$$\iint_S (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dS = \iint_S (A_x \cos \alpha + A_y \cos \beta + A_z \cos \gamma) dS \quad (1)$$

ýa-da

$$\iint_S (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dS = \iint_S A_x(x, y, z) dydz + \iint_S A_y(x, y, z) dx dz + \iint_S A_z(x, y, z) dx dy,$$

bu ýerde,

$$\cos \alpha dS = dydz, \cos \beta dS = dx dz, \cos \gamma dS = - dx dy.$$

Eger $\mathbf{A}(P)$ akýan suwuklyklaryň tizlikleriniň meýdany bolsa, (1) integral S üst boýunça suwuklyklaryň akymyny aňladýar. Erkin wektorly meýdanda (1) integrala S üst boýunça wektoryň akymy diýilýär we K bilen belgilenýär. Şunlukda, biz aşakdaky kesgitlemäni aldyk.

Kesgitleme. Wektorly meýdandaky S üste geçirilen normalyň birlik wektory bilen berlen $\mathbf{A}(P)$ wektoryň skalýar köpeltmek hasylyndan S üst boýunça alnan birinji görnüşli üst integrala wektoryň üst boýunça akymy diýilýär we aşakdaky ýaly belgilenýär:

$$K = \iint_S \mathbf{A}(P) \mathbf{n} dS = \iint_S (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dS.$$

Şunlukda, wektoryň üst boýunça akymyny hasaplamak üçin üst boýunça alnan birinji görnüşli integrally hasaplamaly bolýarys. Diýmek, K wektor akym skalýar ululykdyr. Belli bolşy ýaly, $\mathbf{A}(P)$ wektoryň n normal wektorynyň birlik wektoryna skalýar köpeltmek hasylynyň $\mathbf{A}(P)$ wektoryň n ugur boýunça $A_n(P)$ proyeksiýasyna deňligine görä, K akymy

$$K = \iint_S A_n(P) d\sigma$$

görnüşinde ýazyp bileris. Eger üstüň käbir böleginde $\mathbf{A}(P)$ wektor hemişelik bolsa, $\mathbf{A}(P) = A_n = const$, onda üstüň Q bolan bölegindäki akýan akymy $A_n Q$ bolar.

Eger $\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdan suwuklyklaryň tizlikleriniň meýdany bolsa, onda K akym şu meýdana girýän suwuklyk bilen çykýan suwuklygyň tapawudyna deňdir.

Eger $K=0$ bolsa, onda berlen ýaýla näçe suwuklyk gelýän bolsa, şonça suwuklyk hem çykýandyr.

Eger $K>0$ bolsa, onda bu ýaýla gelýän suwuklyk çykýan suwuklykdan kändir. Ýagny bu oblastda çeşme bardyr. $K<0$ bolanda bolsa tersine.

Wektor akymyň birnäçe ýönekeý häsiýetlerine garap geçeliň.

1. Eger üste geçirilen n normalyň ugruny üýtgetsek, ýagny üstüň aşaky üstüne geçsek wektor akym alamatyny üýtgedýär:

$$\iint_{S^+} (A(P), n) dS = - \iint_{S^-} (A(P), n) dS.$$

2. Akymyň çyzyklylyk häsiýeti.

$$\iint_S (\lambda A(P), n + \mu B(P), n) dS = \lambda \iint_S (A(P), n) dS + \mu \iint_S (B(P), n) dS$$

bu ýerde λ we μ hemişelik sanlardyr.

3. Eger S üst S_1, S_2, \dots, S_m endigan üstleriň jeminden ybarat bolsa, onda $A(P)$ wektoryň S üst boýunça akymy, S_1, S_2, \dots, S_m üstler boýunça akymalarynyň jemine deňdir:

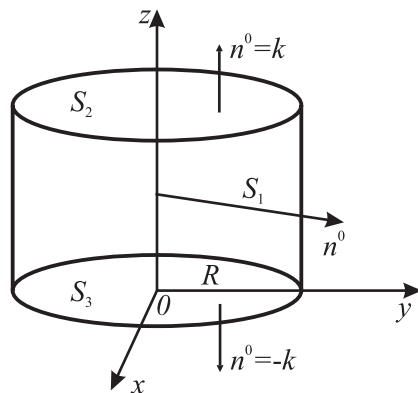
$$K = \sum_{i=1}^m \iint_{S_i} (A(P), n) dS.$$

1-nji mysal. $r = xi + yj + zk$ radius-wektoryň $x^2 + y^2 \leq R^2$, $0 \leq z \leq H$ göni silindriň doly üsti boýunça akymyny tapmaly.

Çözülişi. Silindriň doly S üsti, onuň S_1 gapdal üstünden, S_2 ýokarky üstünden we S_3 aşaky üstünden ybaratdyr. Onda, K_1, K_2, K_3 degişlilikde S_1, S_2, S_3 üstlerden akyp geçýän akymlar bolsa, K_1, K_2, K_3 $K = K_1 + K_2 + K_3$ deňlik dogrudyr.

Silindriň S_1 gapdal üstüne geçirilen normalyň xOy tekizlige perpendikulýardygyňa görä

$$(A(P), n) = (r, n) = pr, r = R.$$



6-njy surat

Onda

$$K_1 = \iint_{S_1} (\mathbf{r}, \mathbf{n}) dS = R \iint_{S_1} dS = 2\pi\sqrt{R^2 H}.$$

Silindriň S_2 ýokarky üstüne geçirilen n normalyň Oz oka paralleldigine görä,

$$(A(P), \mathbf{n}) = (\mathbf{r}, \mathbf{n}) = pr_{0z} r = H.$$

Onda

$$K_2 = \iint_{S_2} (\mathbf{r}, \mathbf{n}) dS = H \iint_{S_2} dS = \pi R^2 H.$$

Silindriň S_3 aşaky üstünde $\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektoryň $\mathbf{n} = -\mathbf{k}$ normala perpendikulýardygyňa görä $(\mathbf{r}, -\mathbf{n}) = (\mathbf{r}, -\mathbf{k}) = 0$. Onda

$$K_3 = \iint_{S_3} (A(P), \mathbf{n}) dS = 0.$$

Şunlukda, $K = K_1 + K_2 + K_3 = 2\pi R^2 H + \pi R^2 H + 0 = 3\pi R^2 H$.

2-nji mysal. Absissalar okuna perpendikulýar bolan, taraplary 2 we 3 bolan gönüburçluk formalý meýdandan $A(P) = 2\mathbf{i}$ wektoryň Ox okuň oňyn ugry boýunça akymyny tapmaly.

Çözülişi. Wektoryň üst boýunça akymynyň kesgitlemesiniň esasynda, alarys:

$$K = \iint_S (A(P), \mathbf{n}) dS.$$

Bu ýerde $A(P) = 2\mathbf{i}$, $\mathbf{n} = \mathbf{i}$, $(A(P), \mathbf{n}) = (2\mathbf{i}, \mathbf{i}) = 2$. Gönüburçlugyň meýdanynyň 6 deňligine görä, alarys:

$$K = \iint_S 2 dS = 2 \cdot 6 = 12.$$

3-nji mysal. $A(P) = \frac{\mathbf{n}}{|\mathbf{r}|^3}$ wektorly meýdanyň, merkezi koordi-

natalar başlangyjynda, radiusy R bolan sferadan akyp geýän akymyny tapmaly.

Çözülüşi. Sfera geçirilen \mathbf{n} normalyň r_1 radius-vektora kolli-neardygyňa görä normalyň \mathbf{n}^0 birlik wektoryny $\mathbf{n}^0 = \frac{r_1}{|r|}$ görnüşde almak bolar. Şonuň üçin

$$(A(P), \mathbf{n}^0) = \left(\frac{r_1}{|r|^3}, \frac{r_1}{|r|} \right) = \frac{1}{|r|^4} (\mathbf{r}, \mathbf{r}) = \frac{|r_1|^2}{|r|^4} = \frac{1}{|r|^2}.$$

S sferada $|r| = R$ bolýandygyna görä $(A(P), \mathbf{n}^0) = \frac{1}{R^2}$.

Onda

$$K = \iint_S (A(P), \mathbf{n}^0) dS = \frac{1}{R^2} \iint_S dS = 4\pi, \quad \left(\oint_S dS = 4\pi R^2 \right).$$

4-nji mysal. $A(P) = x^2 \mathbf{i} + y^2 \mathbf{j} + z^2 \mathbf{k}$ wektorly meýdanyň

$(x - a)^2 + (y - b)^2 + (z - c)^2 = R^2$ sferanyň daşky S_+ tarapyndan akyp geýän akymyny tapmaly.

Çözülüşi. Wektorly meýdanyň akymynyň kesgitlemesiniň esasynda,

$$K = \iint_{S_+} (x^2 \cos \alpha + y^2 \cos \beta + z^2 \cos \gamma) dS.$$

ikinji görnüşli üst integralyny hasaplamaly bolýarys. N normaly we sferanyň daşky tarapydygyny aňladýan normalyň \mathbf{n} birlik wektoryny ýazalyň:

$$N = \{2(x - a), 2(y - b), 2(z - c)\},$$

$$\mathbf{n} = \left\{ \frac{x - a}{R}, \frac{y - b}{R}, \frac{z - c}{R} \right\}.$$

Onda berlen integraly aşakdaky görnüşde ýazyp bileris:

$$K = \iint_{S_+} \left(x^2 \frac{x - a}{R} + y^2 \frac{y - b}{R} + z^2 \frac{z - c}{R} \right) dS.$$

Integraly çözmek üçin sferanyň parametrik deňlemesini ýazalyň:

$$x = a + R \cos v \sin u, y = b + R \sin v \sin u, z = c + R \cos u,$$

$$0 \leq u \leq \pi, 0 \leq v \leq 2\pi, \sqrt{EG - F^2} = R^2.$$

Onda

$$\begin{aligned} K &= \int_0^{2\pi} dv \int_0^\pi R^2 \sin u [(a + R \cos v \sin u)^2 \cos v \sin u + \\ &+ (b + R \sin v \sin u)^2 \sin v \sin u + (c + R \cos u)^2 \cos u] du = \\ &= R^2 \int_0^{2\pi} 2aR \cos^2 v dv \int_0^\pi \sin^3 u du + R^2 \int_0^{2\pi} 2br \sin^2 v \int_0^\pi \sin^3 u du + \\ &+ R^2 \int_0^{2\pi} 2cR dv \int_0^\pi \cos^2 u \sin^2 u du = \frac{8\pi R^3}{3} (a + b + c). \end{aligned}$$

48. Koordinatalar başlangyjynda ýerleşdirilen poližitel e zarýad güýjenme wektorly meýdany döredýär. Ýagny giňişligiň her bir noka-dyndaky F wektor Kulonyň kanuny boýunça

$$F = k \frac{e}{r^2} \mathbf{r}_1$$

deňlik bilen tapylýar. Bu ýerde \mathbf{r} berlen nokat bilen koordinatalar başlangyjynyň aralygyndaky uzaklyk, \mathbf{r}_1 radius-wektoryň ugry boýunça ugrukdyrylan birlik wektor, k bolsa hemişelik koeffisiýentdir. Merkezi koordinatalar başlangyjynda, radiusy R bolan sferadan akyp geçýän wektorly meýdanyň akymyny tapmaly.

49. Depeleri $M(1,2,0)$, $N(0,2,0)$, $L(0,2,2)$ nokatlarda bolan üçburçluk görnüşli meýdandan, $A(P)=3\mathbf{j}$ wektoryň koordinatalar başlangyjyna görä ugur boýunça akymyny tapmaly.

50. $A(P) = x^3\mathbf{i} + y^3\mathbf{j} + z^3\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = x$ sferanyň daşky S_+ tarapyndan akyp geçýän akymyny tapmaly.

51. $A(P) = x^2\mathbf{i} + y^2\mathbf{j} + z^2\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = 1$, $x \geq 0, y \geq 0, z \geq 0$ sferanyň ýokarky bölegi boýunça akymyny tapmaly.

52. $A(P)x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $z = 1 - \sqrt{x^2 + y^2}$, $0 \leq z \leq 1$, üst boýunça akymyny tapmaly.

53. Goý, esasynyň radiusy R bolan silindr görnüşli jisim Oz oka perpendikulýar bolsun. Eger α, β, γ hemişelik sanlar bolsa, jisimiň meýdany arkaly Oz okuň ugry boýunça $A(P) = \alpha\mathbf{i} + \beta\mathbf{j} + \gamma\mathbf{k}$ wektoryň akymyny tapmaly.

54. Depesi koordinatalar başlangyjynda, esasynyň radiusy R we beýikligi h bolan konusyň daşky tarapy boýunça wektoryň akymyny tapmaly.

§ 4. Wektoryň akymyny hasaplamagyň usullary

1. Koordinatalar tekizlikleriniň birisine proyektirlemek usuly.

Goý, S üst xOy tekizligiň D_{xy} ýaýlasyna proyektirlenen bolsun. Onda S üstüň deňlemesi $z = f(x, y)$ görnüşdedir. Üstüň dS elementiniň meýdanyň

$$dS = \frac{dxdy}{|\cos \gamma|}$$

deňdigine görä, S üstüň saýlanyp alnan tarapyndaky akymyny hasaplamak üçin ikgat integraly hasaplamaly bolýarys:

$$K = \iint_S (A(P), \mathbf{n}) dS = \iint_{D_{xy}} \frac{(A(P), \mathbf{n})}{\cos \gamma} \Big|_{z=f(x,y)} dxdy. \quad (1)$$

\mathbf{n} normalyň \mathbf{n}^0 birlik wektory aşakdaky formula bilen tapylýar:

$$\mathbf{n}^0 = \pm \frac{\text{grad}[z - f(x, y)]}{|\text{grad}[z - f(x, y)]|} = \pm \frac{-\frac{\partial f}{\partial x}\mathbf{i} - \frac{\partial f}{\partial y}\mathbf{j} + \mathbf{k}}{\sqrt{\left(\frac{\partial f}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial y}\right)^2 + 1}}. \quad (2)$$

$\cos \gamma$ bolsa (2) formuladaky \mathbf{k} ortyň öňündäki koeffisiýente deňdir:

$$\cos \gamma = \pm \frac{1}{\sqrt{\left(\frac{\partial f}{\partial x}\right)^2 + \left(\frac{\partial f}{\partial y}\right)^2 + 1}} \quad (3)$$

Eger Oz ok bilen n normalyň aralygyndaky burç ýiti burç bolsa, (2) we (3) formulalarda “+” alamaty, tersine bolanda bolsa “-” alamaty alynýar.

Şeýle hem S üsti yOz ýa-da xOz tekizliklere proyektirläp (1) formula meňzeş bolan formulalary alyp bolýar.

5-nji mysal. $A(P) = yi + zj + xk$ wektorly meýdanyň $x+y+z=a$, $x=0$, $1=0$, $y=0$, tekizlikler bilen çäklenen piramidanyň ýokarky tarapyndan akyp geçýän akymyny tapmaly.

Çözülişi. $x+y+z=a$ piramidanyň tekizlikleri berlen üçburçluklaryňň ýerleşen tekizlikleridir.

$z=a-x-y$. Bu piramidanyň xOy tekizlige D_{xy} proyeksiýasy hem üçburçlukdyr.

$$n^0 = \frac{\text{grad}(x+y+z-a)}{|\text{grad}(x+y+z-a)|} = \frac{1}{\sqrt{3}}i + \frac{1}{\sqrt{3}}j + \frac{1}{\sqrt{3}}k.$$

Skalýar köpeltmek hasylyny tapalyň:

$$(A(P), n^0) = \left(yi + zj + xk, \frac{1}{\sqrt{3}}(i + j + k) \right) = \frac{x+y+z}{\sqrt{3}}.$$

Şeýle hem

$$\cos \gamma = \frac{1}{\sqrt{3}}, dS = \frac{dx dy}{|\cos \gamma|} = \sqrt{3} dx dy.$$

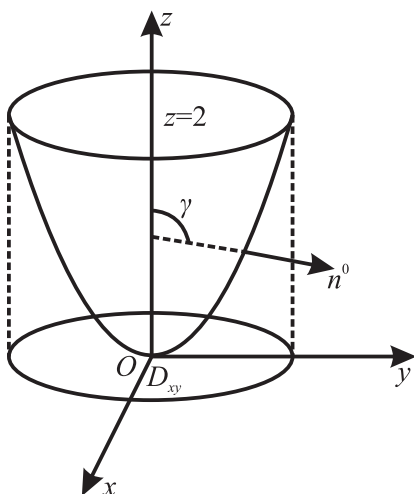
Wektoryň akymyny hasaplamak üçin (1) formulany ulanallyň:

$$\begin{aligned} K &= \iint_S (A(P), n^0) dS = \iint_{D_{xy}} (x+y+z) \Big|_{z=a-x-y} dx dy = a \iint_{D_{xy}} dx dy = \\ &= a \int_0^a dx \int_0^{a-x} dy = \frac{a^3}{3}. \end{aligned}$$

6-njy mysal. $A(P) = y^2j + kz$ wektor meýdanyň $z = x^2 + y^2$ paraboloidanyň $z = 2$ tekizlik bilen bölünip alnan böleginden akyp geçýän akymyny tapmaly.

Çözülişi. Berlen ýaýlanyň (aýlanma paraboloid) xOy tekizlige bolan proyeksiýasyny D_{xy} bilen belgiläliň. S üste geçirilen normalyň n^0 birlik wektoryny tapalyň:

$$\mathbf{n}^0 = \pm \frac{\text{grad}[z - x^2 - y^2]}{|\text{grad}(z - x^2 - y^2)|} = \pm \frac{-2xi - 2yj + k}{\sqrt{4x^2 + 4y^2 + 1}}.$$



7-nji surat

Meseläniň şertine görä \mathbf{n}^0 birlik wektor Oz ok bilen kütäk burçy

emele getirýär. Şonuň üçin drobuň öňünde “-” alamaty alynýar.

$$\mathbf{n}^0 = \frac{2xi + 2yj - k}{\sqrt{4x^2 + 4y^2 + 1}}, \quad \cos \gamma = -\frac{1}{\sqrt{4x^2 + 4y^2 + 1}} < 0,$$

Onda

$$dS = \frac{dxdy}{|\cos \gamma|} = \sqrt{4x^2 + 4y^2 + 1} dxdy.$$

Skalýar köpeltmek hasylyny tapalyň:

$$(A(P), \mathbf{n}^0) = \frac{2y^3 - z}{\sqrt{4x^2 + 4y^2 + 1}}.$$

Şunlukda,

$$\begin{aligned} K &= \iint_{D_{xy}} (A(P), \mathbf{n}^0) dS = \iint_{D_{xy}} (2y^3 - z) \Big|_{z=2-x^2-y^2} dxdy = \\ &= \iint_{D_{xy}} (2y^3 - y^2 - x^2) dxdy. \end{aligned}$$

D_{xy} integrirleme ýaýlasy merkezi koordinatalar başlangyjynda, radiusy $R = \sqrt{2}$ bolan töwerekdir. Polýar koordinatalaryna geçýäris: $x = \rho \cos \varphi, y = \rho \sin \varphi$.

$$K = \iint_{D_{xy}} (2\rho^3 \sin^3 \varphi - \rho^2) \rho d\rho d\varphi = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^{\sqrt{2}} (2\rho^4 \sin^3 \varphi - \rho^3) d\rho =$$

$$= -2\pi \frac{\rho^4}{4} \Big|_0^{\sqrt{2}} = -2\pi.$$

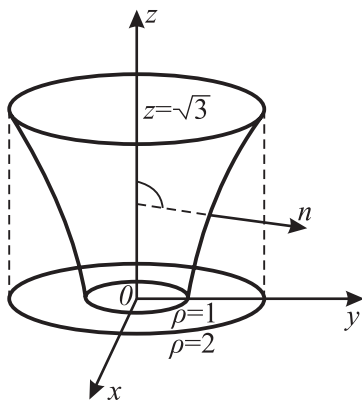
7-nji mysal. $A(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + \sqrt{x^2 + y^2 - 1}\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $z = 0, z = \sqrt{3}, z = \sqrt{x^2 + y^2 - 1}$ giperboloidanyň daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

Çözülişi. Berlen üst xOy tekizligiň D_{xy} ýaýlasyna proyektirlenen. D_{xy} ýaýla bolsa

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 1, \\ z = 0; \end{cases} \quad \text{we} \quad \begin{cases} x^2 + y^2 = 1, \\ z = 4 \end{cases}$$

töwerekler bilen çäklenendir. Daşky \mathbf{n} normaly tapalyň:

$$\mathbf{n} = \pm \text{grad}(z - \sqrt{x^2 + y^2 - 1}) = \pm \left(\frac{-x\mathbf{i} - y\mathbf{j}}{\sqrt{x^2 + y^2 - 1}} + \mathbf{k} \right)$$



8-nji surat

\mathbf{n} normal Oz ok bilen kütäk burçy emele getirýär. Şonuň üçin “-” alamatyny alýarys:

$$\mathbf{n} = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j}}{\sqrt{x^2 + y^2 - 1}} - \mathbf{k}.$$

Skalyar köpeltmek hasylyny tapalyň:

$$(A(P), \mathbf{n}) = \frac{x^2 + y^2}{\sqrt{x^2 + y^2 - 1}} - \sqrt{x^2 + y^2 - 1} = \frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2 - 1}}.$$

Onda

$$K = \iint_S (A(P), \mathbf{n}) dS = \iint_{D_{xy}} \frac{dx dy}{\sqrt{x^2 + y^2 - 1}}.$$

$x = \rho \cos \varphi, y = \rho \sin \varphi$ polýar koordinatalaryna geçip, alýarys:

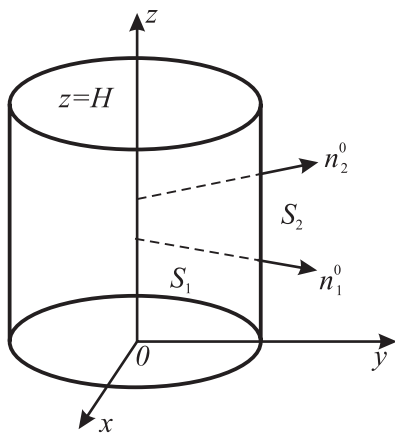
$$K = \iint_{D_{xy}} \frac{\rho d\varphi d\rho}{\sqrt{\rho^2 - 1}} = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_1^2 \frac{\rho d\rho}{\sqrt{\rho^2 - 1}} = 2\pi \sqrt{\rho^2 - 1} \Big|_1^2 = 2\sqrt{3}\pi.$$

8-nji mysal. $A(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $z=0, z=H$ tekizlikler bilen çäklenen $x^2 + y^2 = R^2$ tegelek silindriň daşky tarapyndan akyp geçýän akymyny tapmaly.

Çözülişi. Berlen silindriň xOy tekizlige bolan proyeksiýasy

$$\begin{cases} x^2 + y^2 = R^2, \\ z = 0 \end{cases}$$

töwerekdir.



9-njy surat

Şonuň üçin silindri beýleki koordinatalar tekizliklerine, mysal üçin yOz tekizlige proyektirleýäris. Onda onuň daşky tarapyndan akyp geçýän akym $K = K_1 + K_2$ bolar. Bu ýerde K_1 akym $S_{1,y} \geq 0$ üst-den akyp geçýän akym, K_2 bolsa $S_{2,y} < 0$ üstden akyp geçýän akymdyr.

S_1 üste geçirilen normalyň birlik wektoryny we skalýar köpeltmek hasylyny tapalyň:

$$\mathbf{n}^0 = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j}}{R}, (A(P), \mathbf{n}^0) = \frac{x^2 + y^2}{R} = R,$$

Onda

$$K_1 = \iint_{S_1} R ds = R \iint_{S_1} ds = R\pi RH = \pi R^2 H.$$

Şeýle hem

$$\mathbf{n}^0 = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j}}{R}, (A(P), \mathbf{n}^0) = \frac{x^2 + y^2}{R} = R,$$

$$K_2 = \iint_{S_2} R ds = RS_2 = \pi R^2 H.$$

Şunlukda, $K = K_1 + K_2 = \pi R^2 H + \pi R^2 H = 2\pi R^2 H$.

55. Depeleri $A(1,0,0)$, $B(0,1,0)$, $C(0,0,1)$ nokatlarda bolan ABC üçburçlugyň ýokarky tarapy boýunça

$A(P) = (x - 2z)\mathbf{i} + (x + 3y + z)\mathbf{j} + (5x + y)\mathbf{k}$ wektorly meý-

danyň akymyny tapmaly.

56. $A(P) = xz\mathbf{i}$ wektorly meýdanyň $z = 1 - x^2 - y^2$ paraboloid-

danyň $z=0$ tekizlik bilen çäklenen daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

57. $A(P) = \frac{x}{2}\mathbf{i} + \frac{y}{2}\mathbf{j}$ wektorly meýdanyň $z = x^2 + y^2, 0 \leq z \leq 1$

paraboloidanyň ýokarky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

58. $A(P) = yz\mathbf{i} + xz\mathbf{j} + xy\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $z=0$, $z=H$ tekizlikler bilen çäklenen $x^2 + y^2 = R^2$ silindriň daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

$$59. A(P) = x^3\mathbf{i} + y^3\mathbf{j} + z^3\mathbf{k} \text{ wektorly meýdanyň } \frac{x^2 + y^2}{R^2} \leq \frac{z^2}{H^2},$$

$0 \leq z \leq H$ konusyň üsti boýunça akymyny tapmaly.

$$60. A(P) = yz\mathbf{i} - x\mathbf{j} - y\mathbf{k} \text{ wektorly meýdanyň } z = 1 (0 \leq z \leq 1)$$

tekizlik bilen çäklenen, $x^2 + y^2 = z^2$ konusyň doly üsti boýunça akymyny tapmaly.

2. Koordinatalar tekizliklerine proyektirmek usuly.

Goý, berlen S üst koordinatalar tekizlikleriň üçüsine-de proyektirlenýän bolsun. Onuň xOy , xOz , yOz tekizliklere bolan proyeksiýalaryny degişlilikde D_{xy} , D_{xz} , D_{yz} bilen belgiläliň.

Bu halda S üstüň $F(x,y,z)=0$ deňlemesi x,y,z ululyklaryň her birisine görä çözülýändir:

$$x = x(y, z), \quad y = y(x, z), \quad z = z(x, y).$$

Onda normalyň \mathbf{n}^0 birlik wektory

$$\mathbf{n}^0 = \mathbf{i} \cos \alpha + \mathbf{j} \cos \beta + \mathbf{k} \cos \gamma.$$

bolan, S üstden akyp geçýän

$$A(P) = P_1(x, y, z)\mathbf{i} + Q(x, y, z)\mathbf{j} + R(x, y, z)\mathbf{k}.$$

wektorly meýdanyň akymy aşakdaky deňlik bilen tapylýar:

$$K = \pm \iint_S (A(P), \mathbf{n}^0) dS = \iint_S [P(x, y, z) \cos \alpha + Q(x, y, z) \cos \beta + R(x, y, z) \cos \gamma] dS. \quad (1)$$

Bu ýerde

$$dS \cos \alpha = \pm dydz, \quad dS \cos \beta = \pm dx dz, \quad dS \cos \gamma = \pm dx dy \quad (2)$$

bolýandygyna görä (1) formulanyň her birisiniň alamaty $\cos \alpha$, $\cos \beta$, $\cos \gamma$ burçlaryň alamaty bilen alynýar. Onda

$$K = \pm \iint_{D_{yz}} P[x(y,z), yz] dydz \pm \iint_{D_{xz}} Q[x, y(x,z), z] dx dz \pm \iint_{D_{xy}} R[x, y, z(x,y)] dx dy.$$

9-njy mysal. $A(P) = xi + j + xz^2k$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = 1$ sferanyň birinji oktantynda ýerleşen böleginiň daşky tarapyndan akyp geçýän akymyny tapmaly.

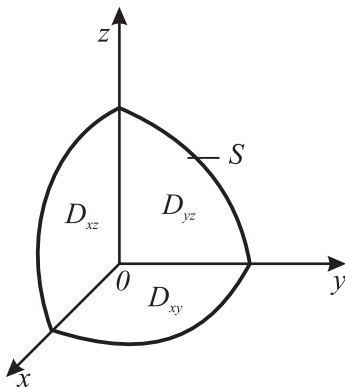
Çözülişi. Alýarys:

$$n^0 = \frac{\text{grad}(x^2 + y^2 + z^2 - 1)}{|\text{grad}(x^2 + y^2 + z^2 - 1)|} = \frac{xi + yj + zk}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} = xi + yj + zk.$$

Üstün birinji oktanda-da ýerleşýändigini üçin $\cos \alpha \geq 0$, $\cos \beta = y \geq 0$, $\cos \gamma = z \geq 0$ we meselänuň şertine görä $P_1 = x, Q = 1, R = xz^2$.

Onda

$$K = \iint_{D_{yz}} x dy dz + \iint_{D_{xz}} dx dz + \iint_{D_{xy}} xz^2 dx dy = K_1 + K_2 + K_3.$$



10-njy surat

$$K_1 = \iint_{D_{yz}} \sqrt{1 - x^2 - y^2} dy dz, K_2 = \iint_{D_{xz}} dx dz, K_3 = \iint_{D_{xy}} xz^2 dx dy = \iint_{D_{xy}} x(1 - 2^2 - y^2) dx dy.$$

Ikinji integral D_{yz} ýaýlanyň meýdanyna deňdir. Birinji we üçünji integrallary polýar koordinatalara geçip hasaplaýarys:

$$K_1 = \int_0^{\frac{\pi}{2}} d\varphi \int_0^1 \sqrt{1-\rho^2} \rho d\rho = \frac{\pi}{2} \left(-\frac{(1-\rho^2)^{\frac{3}{2}}}{3} \right) \Big|_0^1 = \frac{\pi}{6}.$$

$$K_3 = \int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos \varphi d\varphi \int_0^1 \rho(1-\rho^2) \rho d\rho = 1 \left(\frac{r^3}{3} - \frac{r^5}{5} \right) \Big|_0^1 = \frac{2}{15}.$$

Şunlukda,

$$K = K_1 + K_2 + K_3 = \frac{\pi}{4} + \frac{\pi}{6} + \frac{2}{15} = \frac{5\pi}{12} + \frac{2}{15}.$$

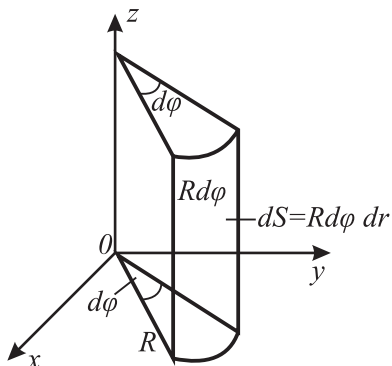
61. $A(P) = xy\mathbf{i} + yz\mathbf{j} + xz\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = 1$ sferanyň birinji oktantynda ýerleşen böleginiň daşky tarapyndan akyp geçýän akymyny tapmaly.

62. Koordinatalar tekizliklerine proyektirmek usulyny ulanyp, $A(P) = z\mathbf{i} - x\mathbf{j} + y\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň, deňlemesi $3x+6y-2z-6=0$ bolan tekizligiň koordinatalar tekizlikleri bilen kesişmeginden alnan, üçburçlugyň ýokarky tarapy boýunça akyp geçýän akymyny tapmaly.

3. Egričyzykly koordinatalar ulgamyny girizmek usuly.

Seredip geçen bölümçelerimizde biz berlen S üsti koordinata tekizligine ýa-da koordinatalar tekizliklerine proyektirmek bilen üst-den akyp geçýän akymy hasaplapdyk. Kähalatlarda üstde yönekey koordinatalar ulgamyny girizmek bilen üst-den akyp geçýän akymy aňsat hasaplap bolýar.

1. Goý, S üst $x^2 + y^2 = R^2$ tegelek silindriň $z = f_1(x, y)$ we $z = f_2(x, y)$, $f_1(x, y) \leq f_2(x, y)$ üstler bilen çäklenen bölegi bolsun.



11-nji surat

$x = R \cos \varphi$, $y = R \sin \varphi$, $z = z$ silindr koordinatalar ulgamyny girizmek bilen berlen üst üçin ýazyp bileris:

$$0 \leq \varphi \leq 2\pi;$$

$$f_1(R \cos \varphi, R \sin \varphi) \leq z \leq f_2(R \cos \varphi, R \sin \varphi).$$

Üstüň dS elementi üçin aşakdaky aňlatmany alýarys:

$$dS = R d\varphi dz.$$

Onda S üstüň daşky tarapyndan akyp geçýän wektorly meýdanyň akymy aşakdaky formula bilen hasaplanylýar:

$$K = R \int_0^{2\pi} d\varphi \int_{f_1(R \cos \varphi, R \sin \varphi)}^{f_2(R \cos \varphi, R \sin \varphi)} (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dz.$$

Bu ýerde

$$\mathbf{n}^0 = \frac{\text{grad}(x^2 + y^2 - R^2)}{|\text{grad}(x^2 + y^2 - R^2)|} = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j}}{R}.$$

10-njy mysal. $\mathbf{A}(P) = y\mathbf{i} + x\mathbf{j} - e^{yz}\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň

$x^2 + y^2 = R^2$ silindriň $z=0$ we $x+y+z=4$ tekizlikler bilen çäklenen

böleginiň gapdal üstüniň daşky tarapy boýunça akyp geçýän akymyny tapmaly.

Çözülişi. Bu halda $R = 2$, $f_1(x, y) = 0$, $f_2(x, y) = 4 - x - y$.

Silindr koordinatalary girizeliň: $x = R \cos \varphi$, $y = R \sin \varphi$, $z = z$.

Onda $f_1(x, y) = 0$, $f_2(x, y) = 4 - 2 \cos \varphi - 2 \sin \varphi$.

$$K = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^{4-2\cos\varphi-2\sin\varphi} (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dz.$$

$$\mathbf{n}^0 = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j}}{2} = \mathbf{i} \cos \varphi + \mathbf{j} \sin \varphi,$$

$$(\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) = 2 \cos \varphi \sin \varphi + 2 \cos \varphi \sin \varphi = 4 \cos \varphi \sin \varphi,$$

$$\begin{aligned}
 K &= \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^{4-2\cos\varphi-2\sin\varphi} 4 \cos \varphi \sin \varphi d\varphi = \\
 &= \int_0^{2\pi} 4 \cos \varphi \sin \varphi (4 - 2 \cos \varphi - 2 \sin \varphi) d\varphi = 0.
 \end{aligned}$$

11-nji mysal. $A(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ radius wektoryň $x^2 + y^2 = 1$ silindriň, aşakdan $x + y + z = 1$ tekizlik bilen, ýokardan $x + y + z = 2$ tekizlik bilen çäklenen böleginiň gapdal üstündäki akymyny tapmaly.

Çözülişi. Bu mysal üçin

$$R = 1, f_1(x, y) = 1 - x - y, f_2(x, y) = 2 - x - y.$$

Silindr koordinatalaryna geçeliň: $x = \cos \varphi, y = \sin \varphi, z = z$.

Onda

$$f_1(x, y) = 1 - \cos \varphi - \sin \varphi, f_2(x, y) = 2 - \cos \varphi - \sin \varphi,$$

$$K = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_{1-\cos\varphi-\sin\varphi}^{2-\cos\varphi-\sin\varphi} (A(P), \mathbf{n}^0) dz.$$

$x^2 + y^2 = 1$ deňligi nazara almak bilen ýazyp bileris:

$$\mathbf{n}^0 = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} = \mathbf{i} \cos \varphi + \mathbf{j} \sin \varphi$$

$$(A(P), \mathbf{n}^0) = x^2 + y^2 = \cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi = 1.$$

Şunlukda,

$$K = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_{1-\cos\varphi-\sin\varphi}^{2-\cos\varphi-\sin\varphi} dz = \int_0^{2\pi} d\varphi = 2\pi.$$

63. $A(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 = R^2$ tegelek

silindriň $z=0$ we $z=H$ tekizlikler bilen çäklenen böleginiň gapdal üstüniň daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

64. $A(P) = x\mathbf{i} - y\mathbf{j} - xyz^3\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 = 1$ silindriň $z=0$ we $z = x^2 - y^2$ giperbola paraboloidi bilen çäklenen böleginiň gapdal üstüniň daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

65. $A(P) = x\mathbf{i} - xy\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 = R^2$ silindriň $y=1$ we $x + y = 4$ tekizlikler bilen çäklenen böleginiň daşky tarapyndaky akymyny tapmaly.

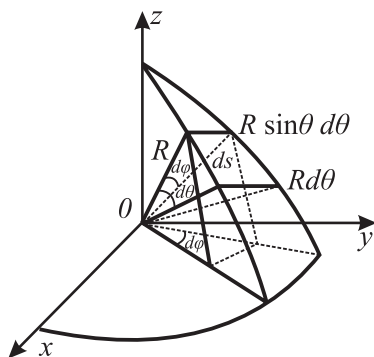
66. $A(P) = x^3\mathbf{i} - y^3\mathbf{j} + xz^3\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 = 9$ silindr üstüň $x^2 + y^2 + z^2 = 25$ sfera bilen çäklenen böleginiň dasky tarapyndaky akymyny tapmaly.

2. Goý, S üst $x^2 + y^2 + z^2 = R^2$ sferanyň deňlemesi sfera koordinatalarynda $\theta = f_1(\varphi)$, $\theta = f_2(\varphi)$ bolan konus üstler we $\varphi = \varphi_1$, $\varphi = \varphi_2$ ýarym tekizlikler bilen çäklenen bölegi bolsun.

Sfera koordinatalaryny girizeliň:

$$x = R \cos \varphi \sin \theta, \quad y = R \sin \varphi \sin \theta, \quad z = R \cos \theta,$$

$$\varphi_1 \leq \varphi \leq \varphi_2, \quad \theta_1 \leq \theta \leq \theta_2.$$



12-nji surat

Onda dS element üçin $dS = R^2 \sin \theta d\theta d\varphi$ deňligi alarys. Bu halda $A(P)$ wektorly meýdanyň sferanyň ýokardaky çäklendirilen böleginiň daşky tarapyndan akymy

$$K = R^2 \int_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int_{\theta_1}^{\theta_2} (A(P), \mathbf{n}^0) \sin \theta d\theta$$

formula bilen hasaplanylýar. Bu ýerde

$$\mathbf{n}^0 = \frac{\text{grad}(x^2 + y^2 + z^2 - R^2)}{|\text{grad}(x^2 + y^2 + z^2 - R^2)|} = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}}{R}.$$

12-nji mysal. $A(P) = xz\mathbf{i} + yz\mathbf{j} + xy\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = R^2$ sferanyň birinji oktantadaky böleginiň daşky tarapyndaky akymyny tapmaly.

Çözülişi. Bu mysalda

$$\varphi_1 = 0, \varphi_2 = \frac{\pi}{2}, \theta_1 = 0, \theta_2 = \frac{\pi}{2}.$$

$$\mathbf{n}^0 = \frac{\text{grad}(x^2 + y^2 + z^2 - R^2)}{|\text{grad}(x^2 + y^2 + z^2 - R^2)|} = \frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}}{R}.$$

$$(A(P), \mathbf{n}^0) = \frac{3}{R}xyz.$$

Sferik koordinatalaryny girizeliň:

$$x = R \cos \varphi \sin \theta, \quad y = R \sin \varphi \sin \theta, \quad z = R \cos \theta.$$

Onda

$$(A(P), \mathbf{n}^0) = 3R^2 \sin^2 \theta \cos \theta \sin \varphi \cos \varphi.$$

Akymy hasaplamagyň formulasyny ulanallyň:

$$K = 3R^4 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin \varphi \cos \varphi d\varphi \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^3 \theta \cos \theta d\theta = \frac{3}{4} R^4 \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin \varphi \cos \varphi d\varphi = \frac{3}{8} R^4.$$

67. $A(P) = (x - 2y + 1)\mathbf{i} + (2x + y - 3z)\mathbf{j} + (3y + z)\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = 1$ sferanyň birinji oktantadaky $x^2 + y^2 + z^2 > 1$ şerti kanagatlandyryan bölegindäki akymyny tapmaly.

68. $A(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ radius wektoryň $x^2 + y^2 + z^2 = 2$ sfera-

nyň $z=0$, $z=y$ tekizlikler bilen çäklenen böleginiň daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

§ 5. Ýapyk üst boýunça wektoryň akymy

Goý, öz-özünü kesmeýän endigan ýapyk S üst bilen çäklenen V ýaýla berlen bolsun. $A(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$

wektoryň $A_x(x, y, z)$, $A_y(x, y, z)$, $A_z(x, y, z)$ koordinatalary V ýaýlada kesgitlenen we özleriniň birinji tertipli hususy önümleri bilen ýapyk V ýaýlada üznüksiz bolsunlar. Onda $A(P)$ wektoryň S üst boýunça

akymy $\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z}$ funksiýadan alnan üçgat integrala deňdir:

$$K = \oiint_S (A(P), \mathbf{n}^0) dS = \iiint_V \left(\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} \right) dV.$$

S üste geçirilen n normal üstüň daşky tarapy boýunça alnandyr. Bu formula Ostrogradskiý-Gaussyň formulasy diýilýär.

1-nji mysal. Ostrogradskiý-Gaussyň formulasyny ulanyp,

$A(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň

$$x + y + z = 1, \quad x = 0, \quad y = 0, \quad z = 0$$

tekizlikler bilen çäklenen piramidanyň daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

Çözülişi. Ostrogradskiý-Gaussyň formulasynyň esasynda, alarys:

$$\begin{aligned} K &= \oiint_S (A(P), \mathbf{n}^0) dS = \iiint_V (1+1+1) dV = 3 \iiint_V dx dy dz = \\ &= 3 \int_0^1 dx \int_0^{1-x} dy \int_0^{1-x-y} dz = 3 \int_0^1 dx \int_0^{1-x} [z]_0^{1-x-y} = 3 \int_0^1 \left[y - xy - \frac{y^2}{2} \right] dx = \\ &= 3 \int_0^1 \left[1 - x - x(1-x) - \frac{(1-x)^2}{2} \right] dx = 3 \frac{1}{6} = \frac{1}{2}. \end{aligned}$$

2-nji mysal. $A(P) = x^3\mathbf{i} + y^3\mathbf{j} + z^3\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = x$ sferanyň daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

Çözülüşi. $\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} = 3x^2 + 3y^2 + 3z^2$ deňlik esasynda wek-

toryň akymy tapmak üçin aşakdaky deňligi ýazyp bileris:

$$K = 3 \iiint_V (x^2 + y^2 + z^2) dx dy dz.$$

Sferik koordinatalara geçeliň:

$$x = R \cos \varphi \sin \theta, \quad y = R \sin \varphi \sin \theta, \quad z = R \cos \theta,$$

$$0 \leq \varphi \leq \pi, \quad -\frac{\pi}{2} \leq \theta \leq \frac{\pi}{2}, \quad 0 \leq R \leq \sin \varphi \cos \theta.$$

Onda

$$\begin{aligned} K &= 3 \int_0^\pi \sin \varphi d\varphi \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} d\theta \int_0^{\sin \varphi \cos \theta} R^4 dR = \frac{3}{5} \int_0^\pi \sin^6 \varphi d\varphi \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \cos^5 \theta d\theta = \\ &= \frac{12}{5} \int_0^{\frac{\pi}{2}} \sin^6 \varphi d\varphi \int_0^{\frac{\pi}{2}} \cos^5 \theta d\theta = \frac{\pi}{5}. \end{aligned}$$

69. $A(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ radius-wektoryň $z = 1 - \sqrt{x^2 + y^2}$, $0 \leq z \leq 1$ üstün daşky tarapy boýunça akymyny tapmaly.

70. $A(P) = x^2\mathbf{i} + y^2\mathbf{j} + z^2\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 + z^2 = R^2$, $z=0$, ($z>0$) ýapyk üst boýunça akymyny tapmaly.

71. $A(P) = (1+2x)\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 = z^2$, $z=4$, $z \geq 0$ ýapyk üst boýunça akymyny tapmaly.

72. $A(P) = x\mathbf{i} + xz\mathbf{j} + y\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 = 4 - z$, $z=0$, $z \geq 0$ ýapyk üst boýunça akymyny tapmaly.

§ 6. Diwergensiýa

Berlen $A(P)$ wektorly meýdanyň P nokadyny tutuşlygyna şu meýdanda ýerleşýän S üst bilen çäklendiriliň. S üst boýunça wektor akymy hasaplap, ony şu üst bilen çäklendirilen D ýáýlasynyň V göwrümüne bolan gatnaşygyna garalyň:

$$\frac{1}{V} \iint_{(S)} (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) d\sigma. \quad (1)$$

Bu gatnaşyk suwuklyklaryň tizlikleriniň meýdanynda birlik wagtda D ýaýlanyň birlik göwrümündäki suwuklygyň mukdarydyny aňladýar. Başgaça aýdanymyzda, bu gatnaşyga çeşmäniň ortaça göwrüm kuwwaty diýilýär. Eger S üstüň içinde akym noldan kiçi bolsa, onda gatnaşyk siňňidiň göwrüm kuwwatyny kesgitleýär.

D ýaýla gysylyp P nokada ýygnananda ýa-da $V \rightarrow 0$ bolanda

$$\lim_{D \rightarrow P} \frac{1}{V} \iint_S (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) d\sigma$$

gatnaşygyň predeline tapalyň. Eger şu predel položitel bolsa P nokada çeşme, tersine bolanda bolsa siňňit diýilýär. Predeliň ululygy bolsa çeşmäniň ýa-da siňňidiň kuwwadyny aňladýar. Birinji halda P nokady çäklendirýän ujypsyz kiçi göwrümde suwuklyk döreyär, ikinji halda bolsa suwuklyk ýitip gidýär. Bu predele bolsa, wektor meýdanyň P nokatdaky diwergensiýasy ýa-da “dargamaklygy” diýilýär.

Kesgitleme. Ýapyk üst boýunça wektor akymyň, şol üst bilen çäklendirilen P nokady özünde saklaýan göwrüme bolan gatnaşygynyň, ähli üstüň gysylyp, P nokada ýygnanandaky predeline $\mathbf{A}(P)$ meýdanyň P nokatdaky diwergensiýasy diýilýär we $\operatorname{div} \mathbf{A}(P)$ bilen belgilenýär.

Şunlukda,

$$\operatorname{div} \mathbf{A}(P) = \lim_{(S) \rightarrow P} \frac{\iint_S (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) d\sigma}{V}.$$

Indi wektorly meýdanyň diwergensiýasynyň bardygyna we ony tapmaklygyň düzgünine garalyň. Onuň üçin A_x , A_y , A_z funksiýalaryň üznüksizligini we $\frac{\partial A_x}{\partial x}$, $\frac{\partial A_y}{\partial y}$, $\frac{\partial A_z}{\partial z}$ hususy önümleriň wektorly meý-

danyň erkin nokadynda bar bolmagyny talap edeliň. Şu şertlerde aşakdaky teorema dogrudyr.

Teorema. Eger $\frac{\partial A_x}{\partial x}$, $\frac{\partial A_y}{\partial y}$, $\frac{\partial A_z}{\partial z}$ hususy önümleriň bahalary P

nokatda alnan bolsa

$$\mathbf{A}(P) = A_x \mathbf{i} + A_y \mathbf{j} + A_z \mathbf{k}$$

wektorly meýdanyň diwergensiýasy aşadaky formula bilen tapylýar:

$$\operatorname{div} \mathbf{A}(P) = \frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z}.$$

Subudy. Ostrogradskiý-Gaussyň formulasynyň esasynda wektoryň akymyny aşadaky görnüşde ýazyp bileris:

$$\begin{aligned} \iint_S (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) ds &= \iint_S (A_x \cos \alpha + A_y \cos \beta + A_z \cos \gamma) ds = \\ &= \iiint_{(V)} \left(\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} \right) dx dy dz. \end{aligned}$$

Şu deňligiň sag bölegindäki üçgat integral orta baha baradaky teoremanyň esasynda integrirlenýän funksiýanyň (V) ýaýlanyň P_1 noktdaky bahasynyň V göwrüme köpeldilmegine deňdir:

$$\iiint_{(V)} \left(\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} \right) dx dy dz = \left(\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} \right)_{P_1} V.$$

Eger (V) ýaýla P nokada ýygnanýan bolsa, P_1 nokat hem P nokada ýygnanýandyr:

$$\operatorname{div} \mathbf{A}(P) = \lim_{P_1 \rightarrow P} \frac{\left(\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} \right) \cdot V}{V} = \frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z}.$$

Teorema subut edildi.

Diwergensiýanyň formulasyny ulanmak bilen, öňden belli bolan Ostrogradskiý-Gaussyň formulasyny aşadaky wektor görnüşde ýazyp bileris:

$$\iint_{(S)} \mathbf{A}_n(P) ds = \iiint_{(V)} \operatorname{div} \mathbf{A}(P) dv.$$

Görnüşi ýaly, üstden akyp geçýän wektoryň akymy şu üst bilen çäklendirilen göwrüm boýunça diwergensiýadan alnan üçgat integralla deňdir.

Suwuklyklaryň akymynyň meýdanynda wektor görnüşli Ostrogradskiý-Gaussyň teoremasynyň ýönekeý manysy bardyr. Üst boýunça suwuklygyň akymy ähli çeşmeleriň kuwwatyna we akym çykalgasyna baglydyr. Başgaça aýdanymyzda, üst boýunça suwuklygyň akymy, seredýän ýaýlamyzdaky döreýän suwuklygyň mukdarydyr (eger akym çykalgasy sinňit, çeşmeden kuwwatly bolsa suwuklyk göwrümde gutarýar). Eger diwergensiýa ähli nokatlarda nola deň bolsa, onda erkin ýapyk üst boýunça akym nola deňdir.

1-nji mysal. Eger $A(P) = ai + bj + ck$ biratly meýdan bolsa, (bu ýerde a, b, c hemişelik sanlardyr) $\text{div}A(P)$ tapmaly.

Çözülişi. Şerte görä $A_x = a, A_y = b, A_z = c$. Onda,

$$\frac{\partial A_x}{\partial x} = 0, \quad \frac{\partial A_y}{\partial y} = 0, \quad \frac{\partial A_z}{\partial z} = 0$$

we

$$\text{div}A(P) = \frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} = 0.$$

2-nji mysal. Aýlanýan jisimiň çyzyklaýyn tizlikleriniň meýdanynyň diwergensiýasyny hasaplamaly.

Çözülişi. Hemişelik ω burç tizligi bilen Oz okuň daşynda aýlanýan jisimiň çyzykly tizlikleriniň meýdany

$$\mathbf{g} = -\omega y\mathbf{i} + \omega x\mathbf{j}$$

funksiýa bilen kesgitlenýär. Bu ýerde $A_x = -\omega y, A_y = \omega x$.

Onda,

$$\frac{\partial A_x}{\partial x} = 0, \quad \frac{\partial A_y}{\partial y} = 0,$$

$$\text{div} \mathbf{g} = \frac{\partial(-\omega y)}{\partial x} + \frac{\partial(\omega x)}{\partial y} = 0.$$

3-nji mysal. \mathbf{r} radius-wektor meýdanyň diwergensiýasyny hasaplamaly.

Çözülüşi. Alarys:

$$\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}, A_x = x, A_y = y, A_z = z.$$

Şunlukda,

$$\operatorname{div} \mathbf{g} = \frac{\partial x}{\partial x} + \frac{\partial y}{\partial y} + \frac{\partial z}{\partial z} = 3.$$

Meýdanyň her bir nokady hemişelik kuwwatly çeşmedir. Wektor formaly Ostrogradskiý-Gaussyň teoremasynyň esasynda ýapyk ýaýla boýunça radius wektoryň akymy şu üst bilen çäklendirilen Ω ýaýlanyň üçeldilen göwrümüne deňdir:

$$K = \iiint_{\Omega} 3dV = 3V.$$

§ 7. Diwergensiýanyň häsiýetleri

Diwergensiýa hasaplanan mahalynda onuň aşakdaky ýönekeý häsiýetlerinden peýdalanmak amatly bolýar.

Eger C_1 we C_2 skalýar hemişelikler bolsa

$$\operatorname{div}[C_1\mathbf{A}_1(P) + C_2\mathbf{A}_2(P)] = C_1\operatorname{div}\mathbf{A}_1(P) + C_2\operatorname{div}\mathbf{A}_2(P).$$

Hakykatdan-da, $\mathbf{A}_1(P)$ wektoryň proyeksiýalaryny A_{1x}, A_{1y}, A_{1z} bilen, $\mathbf{A}_2(P)$ wektoryň proyeksiýalaryny bolsa A_{2x}, A_{2y}, A_{2z} bilen belgiläp alýarys:

$$\begin{aligned} [C_1\mathbf{A}_1(P) + C_2\mathbf{A}_2(P)] &= (C_1A_{1x} + C_2A_{2x})\mathbf{i} + (C_1A_{1y} + C_2A_{2y})\mathbf{j} + \\ &+ (C_1A_{1z} + C_2A_{2z})\mathbf{k}. \end{aligned}$$

Onda,

$$\begin{aligned} \operatorname{div}[C_1\mathbf{A}_1(P) + C_2\mathbf{A}_2(P)] &= C_1 \frac{\partial A_{1x}}{\partial x} + C_2 \frac{\partial A_{2x}}{\partial x} + C_1 \frac{\partial A_{1y}}{\partial y} + C_2 \frac{\partial A_{2y}}{\partial y} + \\ &+ C_1 \frac{\partial A_{1z}}{\partial z} + C_2 \frac{\partial A_{2z}}{\partial z} = C_1 \operatorname{div} \mathbf{A}_1(P) + C_2 \operatorname{div} \mathbf{A}_2(P). \end{aligned}$$

Goý, $\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdany kesgitleýän funksiýa, $u(P)$ skalýar funksiýa bolsun. Onda,

$$\operatorname{div}[\mathbf{u}(P)\mathbf{A}(P)] = u(P)\operatorname{div} \mathbf{A}(P) + \mathbf{A}(P)\operatorname{grad} u(P).$$

Hakykatdan-da,

$$u(P)\mathbf{A}(P) = uA_x\mathbf{i} + uA_y\mathbf{j} + uA_z\mathbf{k}.$$

Onda,

$$\begin{aligned} \operatorname{div}[u(P)\mathbf{A}(P)] &= \frac{\partial(uA_x)}{\partial x} + \frac{\partial(uA_y)}{\partial y} + \frac{\partial(uA_z)}{\partial z} = \\ &= u\left(\frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z}\right) + \left(A_x \frac{\partial u}{\partial x} + A_y \frac{\partial u}{\partial y} + A_z \frac{\partial u}{\partial z}\right). \end{aligned}$$

$$\operatorname{grad}u = \frac{\partial u}{\partial x}\mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y}\mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z}\mathbf{k} \text{ kesgitlemäniň esasynda deňligiň sag}$$

böleginiň ikinji goşulyjysy $\mathbf{A}(P)$ wektor meýdanyň gradiýente skalýar köpeltmek hasylyna deňdir. Ol bolsa subut etmeli deňligimiziň dogrudygyny görkezýär.

Eger $\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ bolsa,

$$\operatorname{div}\mathbf{r} = \frac{\partial x}{\partial x} + \frac{\partial y}{\partial y} + \frac{\partial z}{\partial z} = 3$$

deňligiň esasynda

$$\operatorname{div}ur = 3u + \mathbf{r}\operatorname{grad}u$$

$$4\text{-nji mysal. } \mathbf{A}(P) = \frac{-x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}}{\sqrt{x^2 + y^2}} \text{ wektorly meýdanyň } M(3,4,5)$$

nokatda diwergensiýasyny tapmaly. $\mathbf{A}(P)$ wektoryň akymy $(x-3)^2 + (y-4)^2 + (z-5)^2 = \varepsilon^2$ sferada näçä deň bolar?

$$\text{Çözülişi. } \operatorname{div}\mathbf{A}(P) = \frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} \text{ formulany ulanallyň.}$$

$$A_x = -\frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}}$$

$$A_y = \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}}, \quad A_z = \frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2}}$$

$$\frac{\partial A_x}{\partial x} = -\frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}} \right) = -\frac{y^2}{\sqrt{(x^2 + y^2)^3}},$$

$$\frac{\partial A_y}{\partial y} = \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}} \right) = \frac{x^2}{\sqrt{(x^2 + y^2)^3}},$$

$$\frac{\partial A_z}{\partial z} = \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{z}{\sqrt{x^2 + y^2}} \right) = \frac{1}{\sqrt{(x^2 + y^2)^3}},$$

Onda

$$\operatorname{div} \mathbf{A}(x, y, z) = \frac{x^2 - y^2}{\sqrt{(x^2 + y^2)^3}} + \frac{1}{\sqrt{x^2 + y^2}},$$

$$\operatorname{div} \mathbf{A}(3, 4, 5) = \frac{9 - 16}{\sqrt{25^3}} + \frac{1}{\sqrt{25}} = \frac{18}{125}.$$

$\operatorname{div} \mathbf{A}(x, y, z)$ ululygyň K akymyň dykyzlydygyna görä, onuň ta-kyk bahasyny tapmak üçin ýapyk ýaýla hökmünde $V = (x - 3)^2 + (y - 4)^2 + (z - 5)^2 \leq \varepsilon^2$ tükeniksiz kiçi şary almak bilen,

$$\iint_{(S)} (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dS = \iiint_{(V)} \operatorname{div} \mathbf{A}(P) dV$$

formuladan peýdalanmak bolar. Şaryň tükeniksiz kiçidigine görä $\operatorname{div} \mathbf{A}(x, y, z) \approx d\mathbf{A}(P)$ deňlik esasynda, K akymy hasaplap bileris:

$$K \approx \iiint_{(V)} \operatorname{div} \mathbf{A}(P) dx dy dz = \frac{18}{125} \cdot \frac{4}{3} \pi \varepsilon^3 = \frac{24}{125} \pi \varepsilon^3.$$

73. Eger $\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ radius-wektor, $r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ bolsa, $\operatorname{div} \left(\frac{x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} \right)$ hasaplamaly.

74. $\mathbf{A}(P) = x^2\mathbf{i} + y^2\mathbf{j} + z^2\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň diwergensiýasyny tapmaly.

75. $u = e^{x+y+z}$ funksiýanyň gradiýentiniň diwergensiýasyny tapmaly.

76. Eger $\mathbf{u} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$, $\mathbf{v} = y\mathbf{i} + z\mathbf{j} + x\mathbf{k}$ bolsa, $\text{div}[\mathbf{u} \times \mathbf{v}]$ – tapmaly.

77. $\text{div}(\mathbf{u} \text{grad} u)$ tapmaly.

78. $\text{div}(\mathbf{u} \text{grad} v)$ tapmaly.

79. Eger $r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ bolsa, $\mathbf{A}(P) = f(r) \frac{\mathbf{r}}{r}$ wektorly meýdanyň diwergensiýasyny tapmaly.

80. $\mathbf{A}(P) = x\mathbf{i} + y^2\mathbf{j} + z^3\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $M(-2, 4, 5)$ nokatdaky diwergensiýany tapmaly.

81. Formulany subut etmeli

$$\iint_S (\varphi \mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dS = \iiint_V (\varphi \text{div} \mathbf{A}(P)) + (\mathbf{A}(P), \text{grad} \varphi) dV, \text{ bu ýerde}$$

$\varphi = \varphi(x, y, z)$ we S üst bolsa V göwrümi çaklendirýär.

82. Eger $\mathbf{A}(P) = A_x\mathbf{i} + A_y\mathbf{j} + A_z\mathbf{k}$ wektor funksiýa,

$\nabla u = \left(\frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k} \right) u$ operator bolsa, $\nabla \mathbf{A}(P) = \text{div} \mathbf{A}(P)$ deňligi

subut etmeli.

83. Eger nokarlaýyn q zarýadyň elektrostatiki meýdany

$$\mathbf{A}(P) = \frac{q}{4\pi \epsilon_0} \frac{\mathbf{r}_1}{r^2}, \quad \mathbf{r}_1 = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k} \text{ bolsa, } \text{div} \mathbf{A}(P) \text{ hasaplamaly.}$$

§ 8. Solenoidal meýdan

Kesgitleme. Eger $\text{div} \mathbf{A}(P) = \frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z}$ ululyk wektorly

meýdanyň D ýaýlasynnda nola deň bolsa, onda ol meýdana solenoidal meýdan diýilýär.

Diýmek, kesgitlemä görä solenoidal meýdanda çeşme hem, siňňit hem ýokdur.

Ostrogradskiý-Gaussyň teoremasynyň esasynda solenoidal meýdanda şu meýdana degişli erkin ýapyk S üst boýunça $\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdanyň akymy nola deňdir:

$$\oiint (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) dS = 0.$$

$\operatorname{div} \mathbf{A}(P) = 0$ deňlemä, gidrodinamikada gysylmaýan suwuklyklaryň üznüksizlik deňlemesi diýilýär.

Bu halda haýsy hem bolsa ýapyk S üste girýän suwuklyk mukdary ondan çykýan suwuklygyň mukdaryna deňdir we onuň doly akymy nola deňdir.

Aşakdaky wektorly meýdanlaryň haýsylarynyň solenoidal meýdandygyny ýa-da solenoidal meýdan däldigini anyklamaly.

84. $\mathbf{A}(P) = x(z^2 - y^2)\mathbf{i} + y(x^2 - z^2)\mathbf{j} + z(y^2 - x^2)\mathbf{k}.$

85. $\mathbf{A}(P) = y^2\mathbf{i} - (x^2 + y^3)\mathbf{j} + z(3y^2 + 1)\mathbf{k}.$

86. $\mathbf{A}(P) = (1 + 2xy)\mathbf{i} - y^2z\mathbf{j} + (z^2y - 2zy + 1)\mathbf{k}.$

87. $\mathbf{A}(P) = (x - y)(y - z)\mathbf{i} + (y - z)(z - x)\mathbf{j} + (z - x)(x - y)\mathbf{k}.$

88. $\mathbf{A}(P) = (x^2 + y^2)(y - z)\mathbf{i} + (y^2 + z^2)(z - x)\mathbf{j} + (z^2 + x^2)(x - y)\mathbf{k}.$

89. $\mathbf{A}(P) = [x + f_1(y, z)]\mathbf{i} + [y + f_2(x, z)]\mathbf{j} + [z + f_3(x, y)]\mathbf{k}.$

§ 9. Wektorly meýdanda çyzykly integral

Goý, üznüksiz $\mathbf{A}(P)$ wektory bolan wektorly meýdan we položitel ugra ugrukdyrylan endigan L egri çyzyk berlen bolsun. L egri çyzyga geçirilen galtaşýanyň birlik wektoryny \mathbf{n}^0 bilen belgiläliň.

Kesgitleme $(\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0)$ skalýar köpeltmek hasylyndan L egri çyzyk boýunça alnan

$$\int_L (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) ds \tag{1}$$

birinji görnüşli egriçyzykly integrala, $\mathbf{A}(P)$ wektordan alnan çyzykly integral diýilýär. Bu ýerde ds , L egri çyzygyň s dugasynyň differensialydyr.

Eger $\mathbf{r}=\mathbf{r}(M)$, L egri çyzygyň M nokadynyň radius wektory bolsa, onda $\mathbf{A}(P)$ wektoryň çyzykly integralyny aşakdaky görnüşde ýazyp bolýar:

$$\int_L (\mathbf{A}(P), \mathbf{n}^0) ds = \int_L (\mathbf{A}(P), d\mathbf{r}). \quad (2)$$

Eger wektorly meýdanda gönüburçly dekart koordinatalar ulgamy girizilen bolsa, onda $\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$,

$$\mathbf{A}(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$$

we (1) çyzykly integraly, ikinji görnüşli egriçyzykly integral bilen aňladylýar:

$$\int_L (\mathbf{A}(P), d\mathbf{r}) = \int_L A_x(x, y, z)dx + A_y(x, y, z)dy + A_z(x, y, z)dz.$$

Eger $\mathbf{A}=\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdan güýç meýdany bolsa, onda (1) çyzykly integral bu meýdanda L egri boýunça edilen işi aňladýar.

Çyzykly integralyň birnäçe ýönekeý häsiýetlerini belläp geçeliň.

1. Eger m we n hemişelik sanlar bolsa, onda:

$$\int_L (mA_1 + nA_2, d\mathbf{r}) = m \int_L (A_1, d\mathbf{r}) + n \int_L (A_2, d\mathbf{r});$$

$$2. \int_{L_1+L_2} (A_1, d\mathbf{r}) = \int_{L_1} (A_1, d\mathbf{r}) + \int_{L_2} (A_1, d\mathbf{r}).$$

3. Integrirlemegiň ugry üýtgedilse, integral alamatyny garşylykly almata çalşyryr:

$$\int_{MN} (A_1, d\mathbf{r}) = - \int_{NM} (A_1, d\mathbf{r}).$$

Wektorly meýdanda çyzykly integrallaryň hasaplanylşynyň birnäçe görnüşine garalyň. Goý, L egri çyzyk özünüň parametrli deňlemesi bilen berlen bolsun:

$$x = x(t), y = y(t), z = z(t), t_0 \leq t \leq t_1.$$

Bu ýerde t parametriň $t=t_0$ bahasyna M nokat, $t=t_1$ bahasyna bolsa N nokat degişlidir. Eger $x(t)$, $y(t)$, $z(t)$ funksiýalar $[t_0, t_1]$ kesimde

üzüksiz we üzüksiz önümlere eýe bolsalar, onda çyzykly integraly hasaplamak üçin, aşakdaky formula dogrudyr:

$$\int_L (\mathbf{A}(P), d\mathbf{r}) = \int_{MN} (\mathbf{A}(P), d\mathbf{r}) = \int_{t_0}^{t_1} \{A_x[x(t), y(t), z(t)]x'(t) + A_y[x(t), y(t), z(t)]y'(t) + A_z[x(t), y(t), z(t)]z'(t)\} dt.$$

Eger-de L egriniň deňlemesi $y = y(x)$, $z = z(x)$, $a \leq x \leq b$ görnüşde berlen bolsa, onda aşakdaky formula dogrudyr:

$$\int_{AB} (\mathbf{A}, d\mathbf{r}) = \int_a^b \{A_x[x, y(x), z(x)] + A_y[x, y(x), z(x)]y'(x) + A_z[x, y(x), z(x)]z'(x)\} dx. \quad (3)$$

Şeýle hem L egri çyzygyň deňlemesi $x=x(y)$, $z=z(y)$, $y_0 \leq y \leq y_1$ ýa-da $x = x(z)$, $y = y(z)$, $z_0 \leq z \leq z_1$ formulalar bilen berlen bolsa, onda çyzykly integraly hasaplamak üçin (3) formula meňzeş bolan formulalary ýazyp bileris.

1-nji mysal. $\mathbf{A}(P)=r$ wektoryň $M(r_1)$ we $N(r_2)$ nokatlary birleşdirýän göni çyzyk boýunça çyzykly integralyny tapmaly.

Çözülişi. Kesgitlemäniň esasynda ýazyp bileris:

$$\int_{MN} (\mathbf{A}(P), d\mathbf{r}) = \int_{MN} (\mathbf{r}, d\mathbf{r}),$$

$d(\mathbf{r}, \mathbf{r}) = (d\mathbf{r}, \mathbf{r}) + (\mathbf{r}, d\mathbf{r}) = 2(\mathbf{r}, d\mathbf{r})$ deňligiň esasynda ýazyp bileris:

$$(\mathbf{r}, d\mathbf{r}) = \frac{1}{2} d(\mathbf{r}, \mathbf{r}) = \frac{1}{2} d(|r|^2) = \frac{1}{2} 2|r|d|r| = |r|d|r|.$$

Onda

$$\int_{MN} (\mathbf{A}(P), d\mathbf{r}) = \frac{1}{2} \int_{MN} d(\mathbf{r}, \mathbf{r}) = \frac{1}{2} \int_{r_1}^{r_2} d(|r|^2) = \frac{|r_2|^2 - |r_1|^2}{2}.$$

2-nji mysal. $\mathbf{A}(P)=r$ wektoryň, deňlemesi

$x = R \cos t$, $y = R \sin t$, $z = ht$, $0 \leq t \leq 2\pi$ bolan hyrly çyzygyň bir aýlawy boýunça çyzykly integralyny hasaplamaly.

Çözülişi. Kesgitlemäniň esasynda ýazyp bileris:

$$\int_L (A(P), d\mathbf{r}) = \int_L xdx + ydy + zdz.$$

Hyrly çyzyk $x^2 + y^2 = R^2$ silindrde ýerleşen. Onuň başlangyç M nokadynda $t_0 = 0$, ahyrky N nokadynda $t_1 = 2\pi$.

$$dx = -R \sin t, dy = R \cos t, dz = hdt.$$

Onda

$$\begin{aligned} \int_L (A(P), d\mathbf{r}) &= \int_0^{2\pi} (-R \cos t R \sin t + r \sin t R \cos t + hth) dt = \\ &= h^2 \int_0^{2\pi} t dt = h^2 \frac{t^2}{2} \Big|_0^{2\pi} = 2h^2 \pi^2. \end{aligned}$$

3-nji mysal. $\mathbf{F} = 2xy\mathbf{i} + x^2\mathbf{j}$ güýjiň täsiri bilen $x^2 + y^2 = 1$ töwe-

regiň $(1,0)$ we $(0,1)$ nokatlaryny birleşdirýän dugasy boýunça ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

Çözülişi. Güýç meýdanynda ýerine ýetirilen iş aşakdaky çyzykly integrala deňdir:

$$\int_L (\mathbf{F}, d\mathbf{r}) = \int_L 2xydx + x^2 dy, L : x^2 + y^2 = 1.$$

Töweregiň parametrli deňlemesini alyp ýazyp bileris:

$$(x = \cos t, y = \sin t, 0 \leq t \leq 2\pi)$$

$$\begin{aligned} \int_L (\mathbf{F}, d\mathbf{r}) &= \int_L 2xydx + x^2 dy = \int_0^{2\pi} [2 \cos t \sin t (-\sin t) + \\ &+ \cos^2 t \cos t] dt = -2 \int_0^{2\pi} \sin^2 t \cos t dt + \int_0^{2\pi} (1 - \sin^2 t) \cos t dt = 0. \end{aligned}$$

4-nji mysal. $\mathbf{F} = y\mathbf{i} + x\mathbf{j} + (x + y + z)\mathbf{k}$ güýjüň täsiri bilen göni çyzygyň $M(2,3,4)$ we $N(3,4,5)$ nokatlaryny birleşdirýän kesimi boýunça ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

Çözülişi. Kesgitlemäniň esasynda ýazyp bileris:

$$\int_{MN} (\mathbf{F}, d\mathbf{r}) = \int_{MN} ydx + xdy + (x + y + z)dz.$$

Bu ýerden $y = x + 1, z = x + 2, dy = dx, dz = dx$. Onda

$$\int_{MN} (\mathbf{F}, d\mathbf{r}) = \int_{MN} ydx + xdy + (x + y + z)dz =$$

$$= \int_2^3 (x + 1 + x + x + x + 1 + x + 2)dx = \int_2^3 (5x + 4)dx = \frac{33}{2}.$$

Eger, r radius wektor bolsa, $\mathbf{A}(P)$ wektoryň $M(r_M)$ we $M(r_N)$ nokatlary birleşdirýän çyzyk boýunça çyzykly integralyny tapmaly.

90. $\mathbf{A}(P) = \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|},$

91. $\mathbf{A}(P) = \frac{\mathbf{r}}{|\mathbf{r}|^2},$

92. Deňligi subut etmeli

$$\int_{MN} (\text{grad } u, d\mathbf{r}) = u(N) - u(M).$$

93. $\mathbf{A}(P) = iz + xj + yk$ wektoryň deňlemesi $x=R\cos t, y=Rsint, z=ht, 0 \leq t \leq 2\pi$ bolan hyrly aýlawyň bir aýlawy boýunça alnan çyzykly integraly hasaplamaly.

94. $\mathbf{A}(P) = \frac{y^2\mathbf{i} - x^2\mathbf{j}}{\sqrt{x^2 + y^2}}$ wektoryň deňlemesi $x=R\cos t, y=Rsint,$

$0 \leq t \leq \pi$ bolan ýarym töwerek boýunça çyzykly integralyny hasaplamaly.

95. $\mathbf{A}(P) = iy + zj + xk$ wektoryň deňlemesi $x=R\cos t, y=Rsint, z=bt, 0 \leq t \leq 2\pi$ bolan hyrly aýlawyň bir aýlawy boýunça çyzykly integralyny hasaplamaly.

96. $\mathbf{F} = 2xy\mathbf{i} + x^2\mathbf{j}$ güýjüň täsiri bilen $O(0,0)$ we $N(1,1)$ nokatlary birleşdirýän üç ugur boýunça ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

a) $y=x$ göni çyzyk;

b) $y = x^2$ parabola;

ç) $O(0,0)$, $N(1,0)$ we $N(1,0)$, $N(1,1)$ nokatlary birleşdirýän göni çyzyklaryň jemi.

97. $\mathbf{F} = (4x + y)\mathbf{i} + (x + 4y)\mathbf{j}$ güýjüň täsiri bilen deňlemesi

$y = x^4$ bolan egriniň $M(1,1)$, $N(-1,1)$ nokatlary birleşdirýän bölegi boýunça ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

98. $\mathbf{F} = (y^2 - z^2)\mathbf{i} + 2yz\mathbf{j} - x^2\mathbf{k}$ güýjüň täsiri bilen, deňlemesi

$x=t$, $y=t^2$, $z=t^3$, $0 \leq t \leq 1$ görnüşde berlen L egri boýunça ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

99. $\mathbf{F} = x\mathbf{i} - y\mathbf{j} + (2x + y)\mathbf{k}$ güýjüň täsiri bilen deňlemesi

$x = a \cos t$, $y = b \sin t$, $z = ct$, $0 \leq t \leq 2\pi$ bolan hyrly aýlawyň $A(a,0,0)$, $B(a,0,2\pi)$ nokatlaryny birleşdirýän bölegi boýunça ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

100. $\mathbf{F} = y\mathbf{i} - x\mathbf{j}$ güýjüň täsiri bilen $x^2 + y^2 = 1$ töweregiň $A(-\frac{1}{\sqrt{2}}, \frac{1}{\sqrt{2}})$ nokadyndan sagat diliniň ugry boýunça $B(\frac{1}{\sqrt{2}}, \frac{1}{\sqrt{2}})$

nokada çenli ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

101. $\mathbf{F} = \frac{\mathbf{i}}{y} + \frac{\mathbf{j}}{z} + \frac{\mathbf{k}}{x}$ güýjüň täsiri bilen göni çyzygyň $M(1,1,1)$

we $N(2,4,8)$ nokatlaryny birleşdirýän kesimi boýunça ýerine ýetirilen işi hasaplamaly.

§ 10. Wektorly meýdanyň köwlenmesi we onuň hasaplanylşy

Kesgitleme. Üznüksiz $A(P)$ wektorly meýdanyň $A(P)$ wektorynyň položitel ugry bilen endigan ýapyk L egri çyzyga geçirilen galtaşýanyň \mathbf{n}^0 birlik wektoryna skalýar köpeltmek hasylandan, şu egri boýunça alnan çyzykly integrala wektor meýdanyň köwlenmesi diýilýär we aşakdaky görnüşde ýazylýar:

$$T = \oint_L (A(P), \mathbf{n}^0) dl.$$

Bu ýerde \oint belgi, integralyň ýapyk L egri boýunça alynýandygyny görkezýär.

Eger-de $A(P)$ wektorly meýdan

$$A(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$$

görnüşde, $d\mathbf{r} = dx\mathbf{i} + dy\mathbf{j} + dz\mathbf{k}$ bolsa, wektorly meýdanyň köwlenmesi

$$T = \oint_L A_x dx + A_y dy + A_z dz$$

formula bilen hasaplanylýar.

5-nji mysal. $A(P) = -y\mathbf{i} + x\mathbf{j} + c\mathbf{k}$, $c = \text{const}$ wektorly meýdanyň $x^2 + y^2 = 1, z = 0$ töwerek boýunça köwlenmesini hasaplamaly.

Çözülişi. Köwlenmäniň kesgitlemesiniň esasynda

$$T = \oint_L (A(P), \mathbf{n}^0) dl.$$

Töwereginiň parametrik deňlemesini ýazalyň:

$$x = \cos t, y = \sin t, 0 \leq t \leq 2\pi.$$

Onda

$$A(P) = -i \sin t + j \cos t + c\mathbf{k}, \mathbf{n}^0 = -i \sin t + j \cos t \text{ we}$$

$$(A(P), \mathbf{n}^0) = 1, dl = d\varphi.$$

$$T = \oint_L (A(P), \mathbf{n}^0) dl = \int_0^{2\pi} d\varphi = 2\pi.$$

6-njy mysal. $x^2 + y^2 = 1$ silindr bilen $x + y + z = 1$ tekizligiň ke-

sişmesinden alnan ýapyk L egri boýunça $A(P) = xy\mathbf{i} + yz\mathbf{j} + xz\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň köwlenmesini tapmaly.

Çözülişi.

$$T = \oint_L (A(P), \mathbf{n}^0) dl = \int_L xy dx + yz dy + xz dz.$$

L egri $x^2 + y^2 = 1$ silindr bilen $x + y + z = 1$ tekizligiň kesişmesindäki ellipsdir. Onuň parametrik deňlemesini tapalyň. Bu egriniň

erkin nokadynyň xOy tekizlige bolan proyeksiýasy $x^2 + y^2 = 1$ töwe-
rekde ýatýandyr. $x = \cos t$, $y = \sin t$. Ellips $x + y + z = 1$ tekizlikde
ýatýandyr. Şonuň üçin $z = 1 - x - y$ ýa-da $z = 1 - \cos t - \sin t$. Onda L
egriniň parametrik deňlemesi aşakdaky görnüşdedir:

$$\begin{cases} x = \cos t, \\ y = \sin t, \\ z = 1 - \cos t - \sin t, \end{cases} \quad 0 \leq t \leq 2\pi$$

Bu ýerden $dx = -\sin t dt$, $dy = \cos t dt$, $dz = (\sin t - \cos t) dt$.
Şunlukda,

$$\begin{aligned} T &= \int_0^{2\pi} \left[-\cos t \sin^2 t + \sin t(1 - \cos t - \sin t) \cos t + \right. \\ &+ \left. \cos t(1 - \cos t - \sin t)(\sin t - \cos t) \right] dt = \int_0^{2\pi} (-3 \sin^2 t \cos t + \sin 2t - \\ &- \cos^2 t \sin t - \cos^2 t + \cos^3 t) dt = - \int_0^{2\pi} \cos^2 t dt = -\pi. \end{aligned}$$

102. $A(P) = -y\mathbf{i} + x\mathbf{j} + c\mathbf{k}$, $c = \text{const}$ wektorly meýdanyň
 $(x-2)^2 + y^2 = 1$, $z = 0$ töwerek boýunça köwlenmesini tapmaly.

103. $A(P) = -y^3\mathbf{i} + x^3\mathbf{j}$ wektorly meýdanyň $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ ellips

boýunça köwlenmesini hasaplamaly.

$A(P)$ wektoryň L egri boýunça köwlenmesini tapmaly.

104. $A(P) = (xz + y)\mathbf{i} + (yz - x)\mathbf{j} - (x^2 + y^2)\mathbf{k}$ L , $\begin{cases} x^2 + y^2 = 1 \\ z = 3 \end{cases}$

105. $A(P) = y^2\mathbf{i} + z^2\mathbf{j} + x^2\mathbf{k}$, L , $\begin{cases} x^2 + y^2 + z^2 = R^2 \\ x^2 + y^2 = Rx \end{cases}$, $z \geq 0$.

§ 11. Wektorly meýdanyň rotory

Goý,

$$\mathbf{A}(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$$

wektorly meýdan berlen bolsun. $\mathbf{A}(P)$ wektoryň $A_x(x, y, z)$,

$A_y(x, y, z)$, $A_z(x, y, z)$ koordinatalary we olaryň birinji tertipli husu-

sy önümleri wektorly meýdanda üznüksiz funksiýalar bolsunlar.

1-nji kesgitleme. $\mathbf{A}(P)$ wektoryň rotory $\text{rot } \mathbf{A}(P)$ belgi bilen belgilenýär we

$$\text{rot } \mathbf{A}(P) = \left(\frac{\partial A_z}{\partial y} - \frac{\partial A_y}{\partial z} \right) \mathbf{i} + \left(\frac{\partial A_x}{\partial z} - \frac{\partial A_z}{\partial x} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{\partial A_y}{\partial x} - \frac{\partial A_x}{\partial y} \right) \mathbf{k} \quad (1)$$

deňlik bilen ýa-da ýatlamaga amatly bolan

$$\text{rot } \mathbf{A}(P) = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ A_x & A_y & A_z \end{vmatrix} \quad (2)$$

deňlik bilen kesgitlenýär.

Bu kesgitleýji köplenç birinji setir boýunça dargadylyp açylýar. Şonda ikinji setiriň agzalarynyň üçünji setiriň agzalaryna köpeltmek hasylyna, differensirlemek hökmünde garaýarlar. Mysal üçin,

$$\frac{\partial}{\partial y} A_z = \frac{\partial A_z}{\partial y}.$$

Eger wektorly meýdanyň G ýaýlasynda $\text{rot } \mathbf{A}(P)=0$ bolsa, onda ol ýaýla potensial meýdan diýilýär.

1-nji mysal. Eger gaty jisim hemişelik $\boldsymbol{\omega}$ burçlaýyn tizlik bilen hereket edýän bolsa, jisimiň çyzyklaýyn tizlikleriniň meýdanynyň rotoryny tapmaly.

Çözülişi. Belli bolşy ýaly, jisimiň çyzyklaýyn tizlikleriniň meýdany (§2.1, *1-nji mysal*) aşakdaky görnüşdedir:

$$\mathbf{v} = [\boldsymbol{\omega} \times \mathbf{r}] = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ 0 & 0 & \omega \\ x & y & z \end{vmatrix} = x\omega \mathbf{j} - y\omega \mathbf{i}.$$

Onda

$$\text{rot } \mathbf{v} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ -y\omega & x\omega & 0 \end{vmatrix} = \mathbf{i} \cdot 0 + \mathbf{j} \cdot 0 + 2\omega \mathbf{k} = 2\omega \mathbf{k}.$$

Şunlukda, $\text{rot } \mathbf{v}$ hemişelik wektor bolup, onuň moduly, ikeldilen burç tizligine deňdir: $|\text{rot } \mathbf{v}| = 2\omega$.

2-nji mysal. $A(P) = (x^2 + y^2)\mathbf{i} + (y^2 + z^2)\mathbf{j} + (z^2 + x^2)\mathbf{k}$ wektoryň rotoryny tapmaly.

Çözülişi. (2) formulany ulanyp, alýarys:

$$\begin{aligned} \text{rot } A(P) &= \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ x^2 + y^2 & y^2 + z^2 & z^2 + x^2 \end{vmatrix} = \\ &= \mathbf{i} \begin{vmatrix} \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ y^2 + z^2 & z^2 + x^2 \end{vmatrix} - \mathbf{j} \begin{vmatrix} \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial z} \\ x^2 + y^2 & z^2 + x^2 \end{vmatrix} + \\ &+ \mathbf{k} \begin{vmatrix} \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} \\ x^2 + y^2 & y^2 + z^2 \end{vmatrix} = \\ &= \mathbf{i}(0 - 2z) - \mathbf{j}(2x - 0) + \mathbf{k}(0 - 2z) = -2(\mathbf{z}\mathbf{i} + \mathbf{x}\mathbf{j} + \mathbf{y}\mathbf{k}). \end{aligned}$$

3-nji mysal. $\text{rot}(\text{gradu})=0$ bolýandygyny görkezmeli.

Çözülişi.

$$\text{grad } u = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k}.$$

Bu ýerde $A_x = \frac{\partial u}{\partial x}$, $A_y = \frac{\partial u}{\partial y}$, $A_z = \frac{\partial u}{\partial z}$. Onda

$$\begin{aligned} \text{rot}(\text{gradu}) &= \left(\frac{\partial A_z}{\partial y} - \frac{\partial A_y}{\partial z} \right) \mathbf{i} + \left(\frac{\partial A_x}{\partial z} - \frac{\partial A_z}{\partial x} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{\partial A_y}{\partial x} - \frac{\partial A_x}{\partial y} \right) \mathbf{k} = \\ &= \left(\frac{\partial^2 u}{\partial y \partial z} - \frac{\partial^2 u}{\partial y \partial z} \right) \mathbf{i} + \left(\frac{\partial^2 u}{\partial x \partial z} - \frac{\partial^2 u}{\partial z \partial x} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{\partial^2 u}{\partial y \partial x} - \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} \right) \mathbf{k} = 0. \end{aligned}$$

Wektorlaryň rotorlaryny tapmaly.

106. $\mathbf{A}(P) = (x+z)\mathbf{i} + (y+z)\mathbf{j} + (x^2+z)\mathbf{k}$.

107. $\mathbf{A}(P) = z^3\mathbf{i} + y^3\mathbf{j} + x^3\mathbf{k}$.

108. $\mathbf{A}(P) = \frac{1}{2}(-y^2\mathbf{i} + x^2\mathbf{j})$.

109. $\mathbf{A}(P) = \frac{y}{x}\mathbf{i} + \frac{z}{y}\mathbf{j} + \frac{x}{z}\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $M(-1,-1,-1)$

nokatda rotoryny tapmaly.

110. $\mathbf{A}(P) = z^2\mathbf{i} + x^2\mathbf{j} + y^2\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $M(1,2,3)$ nokatda rotoryny tapmaly.

111. Eger $\mathbf{A}(P)$ we $\mathbf{B}(P)$ wektorly meýdanlar bolsa, onda

a) $\text{rot}(\mathbf{A} \pm \mathbf{B}) = \text{rot } \mathbf{A} \pm \text{rot } \mathbf{B}$, b) $\text{rot}(\lambda \mathbf{A}) = \lambda \text{rot } \mathbf{A}$,

λ – hemişelik san, bolýandygyny görkezmeli.

112. Eger $\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdan, $u(P)$ skalýar meýdan bolsa, onda

$$\text{rot}(u\mathbf{A}) = u \text{rot } \mathbf{A} + \text{gradu} \cdot \mathbf{A}$$

deňligi subut etmeli.

113. Eger $\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$, $\mathbf{a} = \mathbf{i} + \mathbf{j} + \mathbf{k}$ bolsa $\text{rot}(\mathbf{r}\mathbf{a})\mathbf{r}$ tapmaly.

114. Eger $\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$, $\mathbf{a} = \mathbf{i} + \mathbf{j} + \mathbf{k}$, $\mathbf{b} = \mathbf{i} - \mathbf{j} - \mathbf{k}$ bolsa $\text{rot}(\mathbf{r}\mathbf{a})\mathbf{b}$ tapmaly.

115. Eger $\mathbf{A}(P)$ wektoryň koordinatalarynyň ikinji tertipli üznüksiz önümleri bar bolsa, onda $\text{div rot } \mathbf{A}(P) = 0$ bolýandygyny görkezmeli.

116. $\text{div}[\mathbf{A}(P)\mathbf{B}(P)] = (\mathbf{B}(P), \text{rot}\mathbf{A}(P)) - (\mathbf{A}(P), \text{rot}\mathbf{B}(P))$, deňligi subut etmeli.

III BÖLÜM

POTENSIAL MEÝDAN

§ 1. Meýdanyň potensiallyk nyşany

Goý, giňişligiň V ýaýlasynda

$$\mathbf{A}(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$$

wektorly meýdan berlen bolsun. Eger tutuş V ýaýlada

$$\mathbf{A}(P) = \text{grad}\varphi(P) \quad (1)$$

deňligi kanagatlandyran $\varphi(x, y, z)$ funksiýa bar bolsa, $\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdana potensial meýdan, $\varphi(P) = \varphi(x, y, z)$ funksiýa bolsa, wektorly meýdanyň potensialy diýilýär.

(1) deňlik aşakdaky üç deňlik bilen deňgüýçlüdir.

$$A_x(x, y, z) = \frac{\partial \varphi}{\partial x}, \quad A_y(x, y, z) = \frac{\partial \varphi}{\partial y}, \quad A_z(x, y, z) = \frac{\partial \varphi}{\partial z}. \quad (2)$$

1-nji mysal. Goý, koordinatalar başlangyjynda m massaly O nokat ýerleşen bolsun. Eger $M(x, y, z)$ nokatda ýerleşen m_1 massaly nokady, O nokat ululygy $\frac{a}{r^2}$, $a = \gamma mm_1$, bolan \mathbf{F} güýç bilen özüne dartýan bolsa, onda

$$\mathbf{F} = \text{grad} \frac{a}{r}$$

bolýandygyny görkezmeli.

Çözülişi. Bu ýerde \mathbf{F} güýç O nokada tarap ugrukdyrylandyr. Şonuň üçin $\mathbf{F} = -\lambda \mathbf{r}$, $\lambda > 0$ we $|\mathbf{F}| = \lambda |\mathbf{r}| = \lambda r$ bolar. Beýleki tarapdan $|\mathbf{F}| = \frac{a}{r^2}$. F -iň iki bahasyny deňläp, alarys: $\frac{a}{r^2} = \lambda r$ ýa-da $\lambda = \frac{a}{r^3}$.

λ -nyň tapylan bahasyny ýerine goýup alarys: $\mathbf{F} = -\frac{a}{r^3} \mathbf{r}$. Bu ýerde

$$A_x(x, y, z) = -\frac{ax}{r^3}, A_y(x, y, z) = -\frac{ay}{r^3}, A_z(x, y, z) = -\frac{az}{r^3},$$

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{1}{r} \right) = -\frac{1}{r^2} \frac{\partial r}{\partial x} = -\frac{x}{r^3}, \quad \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{1}{r} \right) = -\frac{y}{r^3}, \quad \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{1}{r} \right) = -\frac{z}{r^3}.$$

Onda $\varphi(x, y, z) = \frac{a}{r} = \frac{a}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}}$ funksiýa \mathbf{F} güýç meýdany-

nyň potensialydyr: $\mathbf{F} = \text{grad} \frac{a}{r}$.

Teorema. Giňişligiň

$$\mathbf{A}(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$$

wektorly V meýdanynyň potensial meýdan bolmaklygy üçin $\text{rot} \mathbf{A}(P) = 0$ şertiň ýerine ýetmekligi zerur we ýeterlikdir.

Başgaça aýdanymyzda wektorly meýdanyň towsuz bolmaklygy üçin onuň potensial meýdan bolmaklygy zerur we ýeterlikdir.

$$\mathbf{A}(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$$

wektorly meýdanyň $\varphi(x, y, z)$ potensialy

$$\varphi(x, y, z) = \int_{(x_0, y_0, z_0)}^{(x_1, y_1, z_1)} A_x dx + A_y dy + A_z dz$$

formula bilen tapylýar.

2-nji mysal. $\mathbf{A}(P) = (2xy + z^2)\mathbf{i} + (2yz + x^2)\mathbf{j} + (2xz + y^2)\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň potensial meýdandygyny görkezmeli.

Çözülişi.

$\mathbf{A}(P)$ wektoryň

$$A_x = 2xy + z^2, A_y = 2yz + x^2, A_z = 2xz + y^2$$

koordinatalary differensirlenýän funksiýalardyrlar. Onda

$$\operatorname{rot} \mathbf{A}(P) = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ 2xy + z^2 & 2yz + x^2 & 2xz + y^2 \end{vmatrix} =$$

$$= \mathbf{i} \left(\frac{\partial}{\partial y} (2xz + y^2) - \frac{\partial}{\partial z} (2yz + x^2) \right) + \mathbf{j} \left(\frac{\partial}{\partial z} (2xy + z^2) - \frac{\partial}{\partial x} (2xz + y^2) \right) +$$

$$+ \mathbf{k} \left(\frac{\partial}{\partial x} (2yz + x^2) - \frac{\partial}{\partial y} (2xy + z^2) \right) = 0.$$

Diýmek, $\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdan potensial meýdandy.

3-nji mysal.

$$\mathbf{A}(P) = yz(2x + y + z)\mathbf{i} + xz(x + 2y + z)\mathbf{j} + xy(x + y + 2z)\mathbf{k}$$

wektorly meýdanyň potensial meýdandygyny görkezmeli we onuň potensialyny tapmaly.

Çözülişi.

$$A_x = yz(2x + y + z), A_y = xz(x + 2y + z), A_z = xy(x + y + 2z),$$

$$\operatorname{rot} \mathbf{A}(P) = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ yz(2x + y + z) & xz(x + 2y + z) & xy(x + y + 2z) \end{vmatrix} =$$

$$= \mathbf{i} \left(\frac{\partial}{\partial y} (xy(x + y + 2z)) - \frac{\partial}{\partial z} (xz(x + 2y + z)) \right) + \mathbf{j} \left(\frac{\partial}{\partial z} yz(2x + y + z) - \right.$$

$$\left. - \frac{\partial}{\partial x} (xy(x + y + 2z)) \right) + \mathbf{k} \left(\frac{\partial}{\partial x} (xz(x + 2y + z)) - \frac{\partial}{\partial y} (yz(2x + y + z)) \right) = 0.$$

Wektorly meýdanyň potensial meýdandygynyň esasynda

$$\mathbf{A}(P) = \operatorname{grad} \varphi = \mathbf{i} \frac{\partial \varphi}{\partial x} + \mathbf{j} \frac{\partial \varphi}{\partial y} + \mathbf{k} \frac{\partial \varphi}{\partial z},$$

$$\frac{\partial \varphi}{\partial x} = yz(2x + y + z), \frac{\partial \varphi}{\partial y} = xz(x + 2y + z), \frac{\partial \varphi}{\partial z} = xy(x + y + 2z)$$

deňliklerden alarys:

$$\varphi(x, y, z) = xyz(x + y + z) + \varphi(y, z),$$

$$\frac{\partial \varphi}{\partial y} = xz(x + 2y + z) = xz(x + 2y + z) + \frac{\partial \varphi}{\partial y}.$$

Bu ýerden $\frac{\partial \varphi}{\partial y} = 0$, $\varphi = \Phi(z)$.

$$\frac{\partial \varphi}{\partial z} = xy(x + y + 2z) = xy(x + y + 2z) + \Phi'(z)$$

deňlikden $\Phi'(z) = 0$, $\Phi(z) = c$, $c = \text{const}$.

Şunlukda,

$$\varphi(x, y, z) = xyz(x + y + z) + c, c = \text{const}.$$

Aşakdaky wektorly meýdanlaryň potensial ýa-da potensial meýdan dældigini anyklamaly.

117. $A(P) = x^2\mathbf{i} + y^2\mathbf{j} + z^2\mathbf{k}$.

118. $A(P) = xz\mathbf{i} + zy\mathbf{j} + xy\mathbf{k}$.

119. $A(P) = y^2\mathbf{i} + 2xy\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň potensial meýdandygyny görkezmeli we onuň potensialyny tapmaly.

Aşakdaky wektorly meýdanlaryň potensial meýdandygyny barlamaly. Eger potensial meýdan bolsa, onuň potensialyny tapmaly.

120.1. $A_1(P) = (y + z)\mathbf{i} + (z + x)\mathbf{j} + (x + y)\mathbf{k}$.

2. $A_2(P) = f_1(x)\mathbf{i} + f_2(x)\mathbf{j} + f_3(x)\mathbf{k}$.

3. $A_3(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + y\mathbf{k}$.

4. $A_4(P) = z\mathbf{i} + x\mathbf{j} + y\mathbf{k}$.

121. $A(P) = -\frac{y}{x^2 + y^2}\mathbf{i} + \frac{x}{x^2 + y^2}\mathbf{j} + 2\mathbf{k}$.

122. $A(P) = yz \cos xy \cdot \mathbf{i} + xz \cos xy \cdot \mathbf{j} + \sin xy \cdot \mathbf{k}$.

123. $A(P) = \ln(1 + z^2)\mathbf{i} + \ln(1 + x^2)\mathbf{j} + xz\mathbf{k}$.

$$124. \mathbf{A}(P) = \left(\frac{z}{x^2} + \frac{1}{y} \right) \mathbf{i} + \left(\frac{x}{y^2} + \frac{1}{z} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{y}{z^2} + \frac{1}{x} \right) \mathbf{k}.$$

$$125. \mathbf{H} = \frac{2I}{r^2} (-y\mathbf{i} + x\mathbf{j}), \quad r^2 = x^2 + y^2, \quad r \neq 0.$$

§ 2. Potensial meýdanda çyzykly integralyň hasaplanylşy

$\mathbf{A}(P)$ potensial meýdanda $M(x_1, y_1, z_1)$ nokatdan $N(x_2, y_2, z_2)$ nokada çenli çyzykly integral $\varphi(P)$ potensialyň M we N nokatlardaky bahalarynyň tapawudyna deňdir:

$$\int_M^N (\mathbf{A}(P), d\mathbf{r}) = \varphi(N) - \varphi(M). \quad (1)$$

Güýç meýdanynda material nokat M nokatdan N nokada geçende bitirilýän iş diňe M we N nokatlara baglydyr hem-de haýsy ýol bilen M nokatdan N nokada barlanyna bagly däldir. Has takygy, ol bitirilen iş potensial funksiýanyň M we N nokatdaky bahalarynyň tapawudyna, ýagny $\varphi(N) - \varphi(M)$ tapawuda deňdir.

1-nji mysal. $\mathbf{A}(P) = yz\mathbf{i} + zx\mathbf{j} + xy\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $M(1,1,1)$

nokadyndan $N(2,3,4)$ nokadyna çenli aralykda çyzykly integralyny hasaplamaýy.

Çözülişi. Bu meýdanyň potensial meýdandygyny görkezeliň.

$$A_x = yz, A_y = zx, A_z = xy$$

$$\text{rot } \mathbf{A}(P) = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ yz & zx & xy \end{vmatrix} = \mathbf{i} \begin{vmatrix} \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ zx & xy \end{vmatrix} + \mathbf{j} \begin{vmatrix} \frac{\partial}{\partial z} & \frac{\partial}{\partial x} \\ xy & yz \end{vmatrix} + \mathbf{k} \begin{vmatrix} \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} \\ yz & zx \end{vmatrix} = 0.$$

Wektorly meýdanyň potensialyny tapalyň:

$$\mathbf{A}(P) = \text{grad } \varphi = \frac{\partial \varphi}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial \varphi}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial \varphi}{\partial z} \mathbf{k}.$$

$$\frac{\partial \varphi}{\partial x} = yz, \quad \frac{\partial \varphi}{\partial y} = zx, \quad \frac{\partial \varphi}{\partial z} = xy$$

deňliklerden alýarys:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial y} = zx = xz + \frac{\partial \varphi}{\partial y}, \quad \frac{\partial \varphi}{\partial y} = 0, \quad \varphi = \Phi(z), \quad \varphi(x, y, z) = xyz + \Phi(z)$$

$$\frac{\partial \varphi}{\partial z} = xy + \Phi'(z) = xy, \quad \Phi'(z) = 0, \quad \Phi(z) = 0.$$

Şunlukda, $\varphi(x, y, z) = xyz + c$. (1) fopmulany ulanyp, taparys:

$$\int_M^N (\mathbf{A}(P), dr) = \varphi(2, 3, 4) - \varphi(1, 1, 1) = 24 - 1 = 23.$$

126. $\mathbf{A}(P) = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $M(-1, 0, 3)$ nokadnyndan $N(2, -1, 0)$ nokadyna çenli aralykda çyzykly integralyny hasaplamaly.

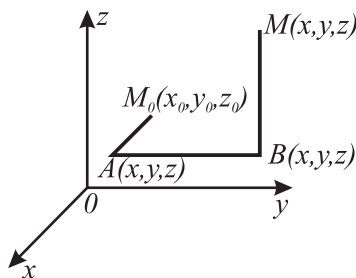
127. $\mathbf{A}(P) = (y + z)\mathbf{i} + (x + z)\mathbf{j} + (x + y)\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň $M(-1, 0, 5)$ nokatdan $N(2, 1, 4)$ nokadyna çenli aralykda çyzykly integralyny hasaplamaly.

§ 3. Potensialyň dekart koordinatalar ulgamynda hasaplanylşy

Goý, $\mathbf{A}(P) = A_x(x, y, z)\mathbf{i} + A_y(x, y, z)\mathbf{j} + A_z(x, y, z)\mathbf{k}$ wektorly potensial meýdan berlen bolsun. Bu meýdanyň $\varphi(x, y, z)$ potensialyny tapmak üçin

$$\varphi(x, y, z) = \int_{(x_0, y_0, z_0)}^{(x_1, y_1, z_1)} A_x dx + A_y dy + A_z dz \quad (1)$$

formuladan peýdalanmak amatlydyr. Onuň üçin başlangyç $M(x_0, y_0, z_0)$



13-nji surat

nokady $M(x, y, z)$ nokady döwürk çyzyklar arkaly birikdireliň. Bu suratda $M_0A \parallel Ox$, $AB \parallel Oy$, $BM \parallel Oz$ bolýanlygy sebäpli (1) formulany

potensialy hasaplamak üçin amatly görnüşde ýazyp bileris:

$$\varphi(x, y, z) = \int_{x_0}^x A_x(x, y_0, z_0) dx + \int_{y_0}^y A_y(x, y, z_0) dy + \int_{z_0}^z A_z(x, y, z) dz. \quad (2)$$

1-nji mysal. $A(P) = 2xyz\mathbf{i} + x^2z\mathbf{j} + x^2y\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň potensial meýdandygyny görkezmeli we onuň potensialyny tapmaly.

Çözülişi.

$$\text{rot } A(P) = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ 2xyz & x^2z & x^2y \end{vmatrix} = \mathbf{i}(x^2 - x^2) + \mathbf{j}(2xy - 2xy) + \mathbf{k}(2xz - 2xz) = 0.$$

Meýdanyň potensialyny (2) formuladan peýdalanyp taparys. Onuň üçin başlangyç nokady $O(0, 0, 0)$ nokat diýip kabul edeliň. Onda

$$\varphi(x, y, z) = \int_0^x 0 dx + \int_0^y 0 dy + \int_0^z 2xy dz = x^2yz + C.$$

2-nji mysal. $A(P) = (y + z)\mathbf{i} + (x + z)\mathbf{j} + (x + y)\mathbf{k}$ wektorly meýdanyň potensial meýdandygyny görkezmeli we onuň potensialyny tapmaly.

Çözülüşi.

$$\operatorname{rot} A(P) = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ y+z & x+z & x+y \end{vmatrix} = \mathbf{i}(1-1) + \mathbf{j}(0-0) + \mathbf{k}(1-1) = 0.$$

Diýmek, wektorly meýdan potensial meýdandyr. $\varphi(x, y, z)$ funksiýanyň doly differensialynyň kesgitlemesiniň esasynda yazyp biliris:

$$d\varphi = \frac{\partial\varphi}{\partial x} dx + \frac{\partial\varphi}{\partial y} dy + \frac{\partial\varphi}{\partial z} dz.$$

Bu ýerde $\frac{\partial\varphi}{\partial x} = y+z$, $\frac{\partial\varphi}{\partial y} = x+z$, $\frac{\partial\varphi}{\partial z} = x+y$ goýup, alarys:

$$d\varphi = (y+z)dx + (x+z)dy + (x+y)dz.$$

Bu deňligi özgerdip ýazalyň:

$$\begin{aligned} d\varphi &= (ydx + xdy) + (zdx + xdz) + (ydz + zdy) = \\ &= d(xy) + d(xz) + d(yz) = d(xy + xz + yz). \end{aligned}$$

Onda

$$\varphi(x, y, z) = xy + xz + yz + C.$$

Wektorly meýdanlaryň potensial meýdandygyny görkezmeli we onuň potensialyny tapmaly.

128. $A(P) = (yz+1)\mathbf{i} + xz\mathbf{j} + xy\mathbf{k}$.

129. $A(P) = (2xy+z)\mathbf{i} + (x^2-2y)\mathbf{j} + x\mathbf{k}$.

130. $A(P) = \frac{\mathbf{i} + \mathbf{j} + \mathbf{k}}{x+y+z}$.

131. $A(P) = \frac{yz\mathbf{i} + xz\mathbf{j} + xy\mathbf{k}}{1+x^2y^2z^2}$.

132. $A(P) = \alpha\mathbf{i} + \beta\mathbf{j} + \gamma\mathbf{k}$, α, β, γ – hemişelik sanlar.

133. $A(P) = y\mathbf{i} + x\mathbf{j} + e^z\mathbf{k}$.

134. $A(P) = e^x \sin y \cdot \mathbf{i} + e^x \cos y \cdot \mathbf{j} + \mathbf{k}$.

IV BÖLÜM
GAMILTON OPERATORY.
IKINJI TERTIPLI DIFFERENSIAL OPERATORLAR

§ 1. Gamilton operatory

Wektor derňewiň esasy düşüňjeleri bolan gradiýenti, diwergenssiýany we rotory, ∇ belgi bilen belgilenýän aşakdaky wektor bilen aňlatmak amatlydyr.

$$\nabla = \frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k}. \quad (1)$$

Bu operator differensirlemegi wektora skalýar köpeltmek hasyllarynyň jeminden ybaratdyr. Şeýle-de, $\frac{\partial}{\partial x}$ differensirlemek ama-

lynyň $u(x,y,z)$ funksiýa köpeltmek hasylyna $\frac{\partial u}{\partial x}$ hususy önüm hökmünde garaýarys.

1. ∇ (nabla) wektoryň $u(P)$ skalýar funksiýa skalýar köpeltmek

hasyly bu funksiýanyň gradiýentidir:

$$\nabla u = \left(\frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k} \right) u = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k} = \text{grad } u.$$

2. ∇ wektoryň

$$\mathbf{A}(P) = A_x(x, y, z) \mathbf{i} + A_y(x, y, z) \mathbf{j} + A_z(x, y, z) \mathbf{k}$$

wektor funksiya skalýar köpeltmek hasyly bu funksiýanyň diwergensiýasydyr:

$$\begin{aligned} \nabla \cdot \mathbf{A}(P) &= \left(\frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k} \right) (A_x \mathbf{i} + A_y \mathbf{j} + A_z \mathbf{k}) = \\ &= \frac{\partial A_x}{\partial x} + \frac{\partial A_y}{\partial y} + \frac{\partial A_z}{\partial z} = \operatorname{div} \mathbf{A}(P). \end{aligned}$$

3. ∇ wektoryň $\mathbf{A}(P)$ wektor funksiya wektor köpeltmek hasyly

bu funksiýanyň rotoryna deňdir:

$$\begin{aligned} \nabla \times \mathbf{A}(P) &= \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ A_x & A_y & A_z \end{vmatrix} = \\ &= \left(\frac{\partial A_z}{\partial y} - \frac{\partial A_y}{\partial z} \right) \mathbf{i} + \left(\frac{\partial A_x}{\partial z} - \frac{\partial A_z}{\partial x} \right) \mathbf{j} + \left(\frac{\partial A_y}{\partial x} - \frac{\partial A_x}{\partial y} \right) \mathbf{k} = \operatorname{rot} \mathbf{A}(P). \end{aligned}$$

Wektor funksiya bolan bu funksiya Gamilton operatory, kähalatlarda bolsa Gamiltonian diýilýär. Bu wektor funksiya arkaly wektor algebranyň usullaryny ulanmak bilen gradiýentiň, diwergensiýanyň we rotoryň kesgitlemelerini alýarys. Bulara birinji tertipli önümleriň ulanylýandygyna görä, ol birinji tertipli wektor differensial operatorlardyr.

1-nji mysal. Eger $u = u(x, y, z)$ skalýar meýdan, $\mathbf{A} = \mathbf{A}(P)$ wektorly meýdan bolsa, $\operatorname{div}(u\mathbf{A})$ hasaplamaly.

Çözülişi. ∇ operatoryň ulanylýan köpeldijisini “ \downarrow ” belgi görkezýän bolsun. Onda $\operatorname{div}(u\mathbf{A})$ -ny aşakdaky görnüşde ýazyp bileris:

$$(\nabla, u\mathbf{A}) = (\nabla, \downarrow u\mathbf{A}) + (\nabla, u \downarrow \mathbf{A}).$$

∇ operatory ulanylmaýan köpeldijini, skalýar köpeltmek hasylynyň daşyna çykaryp bolýandygynyň esasynda ýazyp bileris:

$$(\nabla, u\mathbf{A}) = (\nabla, u\mathbf{A}) + (\nabla, u\mathbf{A}) = (\nabla u, \mathbf{A}) + u(\nabla, \mathbf{A}).$$

ýa-da

$$\operatorname{div}(u\mathbf{A}) = (\mathbf{A}, \operatorname{grad}u) + u\operatorname{div}\mathbf{A}.$$

2-nji mysal. Eger u we v skalýar meýdanlar bolsa

$$\operatorname{grad}(uv) = v\operatorname{grad}u + u\operatorname{grad}v$$

deňligi subut etmeli.

Çözülişi. $\operatorname{grad}(uv)$ aňlatmany başgaça ∇uv görnüşde ýazyp,

alýarys:

$$\nabla uv = \nabla u v + \nabla u v = v\nabla u + u\nabla v$$

ýa-da

$$\operatorname{grad}(uv) = v\operatorname{grad}u + u\operatorname{grad}v.$$

135. Eger u skalýar meýdan, $\mathbf{A}(P)$ wektorly meýdan bolsa

$$\operatorname{rot}(u\mathbf{A}(P)) = [\operatorname{grad}u, \mathbf{A}(P)] + u\operatorname{rot}\mathbf{A}(P)$$

deňligi subut etmeli.

$$136. \nabla\left(\frac{u}{v}\right) = \frac{v\nabla u - u\nabla v}{v^2} \text{ deňligi subut etmeli.}$$

137. $\nabla^2(uv) = u\nabla^2 v + v\nabla^2 u + 2(\nabla u, \nabla v)$ deňligi subut etmeli. Bu

$$\text{ýerde } \nabla^2 = (\nabla, \nabla) = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}.$$

§ 2. Ikinji tertipli differensial operatorlar

Skalýar ýa-da wektor meýdanlarda ∇ operatory iki gezek ulan-sak, biz ikinji tertipli differensial operatory alýarys.

Eger $\mathbf{u}(P)$ skalýar meýdan berlen bolsa, biz şu meýdanyň $\operatorname{grad}u$ tapyp bileris. Gradiýent meýdan bolsa wektor meýdandyr we biz şu meýdanyň diwergensiýasyny ($\operatorname{div}\operatorname{grad}u$) we rotoryny ($\operatorname{rot}\operatorname{grad}u$) tapyp bileris.

Eger $\mathbf{A}(P) = A_x\mathbf{i} + A_y\mathbf{j} + A_z\mathbf{k}$ wektorly meýdan berlen bolsa, onda ondan iki meýdan emele gelýär: $\operatorname{div}\mathbf{A}(P)$ skalýar meýdan we $\operatorname{rot}\mathbf{A}(P)$

wektorly meýdan. Şunlukda, biz birinji meýdanyň $\text{grad div} \mathbf{A}(P)$ we ikinji meýdanyň $\text{div rot } \mathbf{A}(P)$ diwergensiýasyny we $\text{rot rot } \mathbf{A}(P)$ rotoryny tapyp bileris. Umuman biz baş sany ikinji tertipli wektor differensial operatora seredip bileris. Esasan hem olaryň ilkinji üçüsi köp ulanylýar. Olara giňişleýin garap geçeliň.

$$1) \text{div grad } u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2}.$$

Hakykatdan-da, $\text{grad } u = \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k}$. Bu wektoryň diwer-

gensiýasyny tapalyň:

$$\text{div grad } u = \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial u}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{\partial u}{\partial z} \right) = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2}.$$

Deňligiň sag bölegindäki operatora Laplas operatory diýilýär we Δu bilen belgilenýär:

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2}.$$

Bu operatora indiki bölümçede giňişleýin serederis.

$$\text{div grad } u = \nabla(\nabla u) = \nabla^2 u.$$

2) $\text{rot grad } u = 0$.

Bu deňlik aňsat barlanylýar. Rotoryň aňlatmasyndaky her bir ýaý garyşyk birmeňzeş önümleriň tapawudyna deňdir. Mysal üçin,

$$\text{rot}_x \text{grad } u = \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial u}{\partial z} \right) - \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right) = 0.$$

Eger bu deňligi ∇ wektoryň kömegi bilen ýazsak, onda ol aňsat ýadyňda galýar:

$$\text{rot grad } u = \nabla \times \nabla u = [\nabla \times \nabla] u = 0.$$

3) $\text{rot } \mathbf{A}(P)$ wektordan diwergensiýany düzeliň:

$$\text{div rot } \mathbf{A}(P) = \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial A_z}{\partial y} - \frac{\partial A_y}{\partial z} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial A_x}{\partial z} - \frac{\partial A_z}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{\partial A_y}{\partial x} - \frac{\partial A_x}{\partial y} \right) =$$

$$= \frac{\partial^2 A_z}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 A_y}{\partial x \partial z} + \frac{\partial^2 A_x}{\partial y \partial z} - \frac{\partial^2 A_z}{\partial y \partial x} + \frac{\partial^2 A_y}{\partial z \partial x} - \frac{\partial^2 A_x}{\partial z \partial y} = 0.$$

Subut eden deňligimizi ∇ wektoryň kömegi bilen ýazalyň:

$$\operatorname{div} \operatorname{rot} \mathbf{A}(P) = \nabla [\nabla \times \mathbf{A}].$$

Biz üç wektoryň garyşyk köpeltmek hasylyny alýarys.

Beýleki iki birmeňzeş wektor operatorlar amaly meselelerde seýrek ulanylýar. Şeýle-de bolsa biz olaryň aralygyndaky baglanyşygy görkezeliň:

$$\operatorname{rot} \operatorname{rot} \mathbf{A}(P) = \operatorname{grad} \operatorname{div} \mathbf{A}(P) = \operatorname{grad} \operatorname{div} \mathbf{A}(P) - \Delta \mathbf{A}(P).$$

Bu ýerde Δ Laplas operatory, $\Delta \mathbf{A}(P) = \Delta A_x \mathbf{i} + \Delta A_y \mathbf{j} + \Delta A_z \mathbf{k}$.

1-nji mysal. Eger $r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ bolsa, $\operatorname{div}(\operatorname{grad} f(r))$ tapmaly.

Çözülişi. Eger $f(r)$ differensirlenýän bolsa, onda

$\operatorname{grad} f(r) = \frac{f'(r)}{r} \mathbf{r}$. Goý, indi $f(r)$ iki gezek differensirlenýän bolsun.

Amatlylyk üçin $\varphi(r) = \frac{f'(r)}{r}$ belgilemäni girizip

$\operatorname{grad} f(r) = \frac{f'(r)}{r} \mathbf{r} = \varphi(r) \mathbf{r}$ görnüşde ýazalyň. Onda

$$\begin{aligned} \operatorname{div}(\operatorname{grad} f(r)) &= (\nabla, \varphi(r) \mathbf{r}) = (r, \nabla \varphi(r)) + \varphi(r) (\nabla, \mathbf{r}) = \\ &= (r, \operatorname{grad} \varphi(r)) + \varphi(r) \operatorname{div} \mathbf{r} = (r, \operatorname{grad} \varphi(r)) + 3\varphi(r). \end{aligned}$$

Bu ýerde $\mathbf{r} = x\mathbf{i} + y\mathbf{j} + z\mathbf{k}$ bolanlygy üçin $\operatorname{div} \mathbf{r} = 3$. Onda

$\operatorname{grad} \varphi(r) = \frac{\varphi'(r)}{r} \mathbf{r}$ we $(r, \operatorname{grad} \varphi(r)) = r\varphi'(r)$ deňligiň esasynda alarys:

$$\begin{aligned} \operatorname{div}(\operatorname{grad} f(r)) &= r\varphi'(r) + 3\varphi(r) = f'(r) - \frac{f'(r)}{r} + 3\frac{f'(r)}{r} = f'(r) + \\ &+ \frac{2}{r} f(r). \end{aligned}$$

138. Tapmaly

a) $\operatorname{div}(u\operatorname{grad}u)$;

b) $\operatorname{div}(u\operatorname{grad}v)$.

139. Eger $r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$, $\mathbf{A}(P)$ we $\mathbf{B}(P)$ wektorly meýdanlar bolsa,

$\operatorname{rot}[\mathbf{A}(P)\operatorname{rot}\mathbf{B}(P)]$ hasaplamaly.

140. $\mathbf{A}(P) = x^2y^2\mathbf{i} + y^2z^2\mathbf{j} + z^2x^2\mathbf{k}$ wektorly meýdan bolsa, $\operatorname{rot}\operatorname{rot}\mathbf{A}(P)$ we $\operatorname{grad}\operatorname{div}\mathbf{A}(P)$ hasaplamaly.

141. Eger $u = u(x, y, z)$ funksiýanyň ikinji tertipli hususy önümleri bar bolsa $\operatorname{rot}\operatorname{grad}u = \mathbf{0}$ bolýandygyny subut etmeli.

§ 3. Laplas operatory

Goý, $u(x, y, z)$ funksiýanyň x, y, z ululyklara görä ikinji tertipli hususy önümleri bar bolsun. Onda

$$(\nabla, \nabla u) = \left(\frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k}, \frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k} \right) =$$

$$\frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial u}{\partial x} \right) + \frac{\partial}{\partial y} \left(\frac{\partial u}{\partial y} \right) + \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{\partial u}{\partial z} \right) = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = \Delta u.$$

Şunlukda,

$$(\nabla, \nabla u) = \Delta u, \quad \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = \Delta u \quad (1)$$

aňlatma Gamilton operatory diýilýär. Oňa Gamilton operatoryny öz-özüne skalýar köpeltmek hasyly görnüşinde garamak bolar

$$\Delta = (\nabla, \nabla) = \nabla^2 = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}.$$

Bu operator matematiki fizika dersinde örän wajyp orny tutýar. Bilşimiz ýaly, jisimde temperaturanyň ýaýramagynyň deňlemesi

$$\frac{\partial u}{\partial t} = a^2 \Delta u, \quad a^2 = \frac{k}{c\rho}. \quad (2)$$

görnüşdedir. Eger-de jisim deňagramly ýylylyk ýagdaýynda, ýagny jisimde we onuň çäklerinde wagtyň geçmegi bilen temperatura üýtgemese $\frac{\partial u}{\partial t} = 0$ bolar we (2) deňleme $\Delta u = 0$ ýa-da

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = 0 \quad (3)$$

görnüşleri alar.

(3) deňlemä Laplas deňlemesi diýilýär. Bu deňleme bilen diňe temperaturanyň stasionar dargadylmagy ýazylman, Laplas deňlemesi bilen geçirijiniň üstünde zarýadlaryň deňölçegli dargadylmagy, ýapyk gapda gysylmaýan suwuklygyň durnukly hereketi we şuna meňzeş hadysalar ýazylýar.

$\Delta u = 0$ deňlemäni kanagatlandyryýan $u(x, y, z)$ skalýar funksiýa garmonik funksiýa, degişli meýdana bolsa garmoniki meýdan diýilýär.

1-nji mysal. Eger $r = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2}$ we Δ Laplas operatory bolsa, $\Delta\left(\frac{1}{r}\right)$ hasaplamaly.

Çözülişi.

$$\frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{1}{r}\right) = -\frac{1}{r^2} \frac{\partial r}{\partial x} = -\frac{1}{r^2} \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2 + z^2}} = -\frac{1}{r^2} \frac{x}{r},$$

$$\frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{1}{r}\right) = -\frac{1}{r^2} \frac{y}{r}, \quad \frac{\partial}{\partial z}\left(\frac{1}{r}\right) = -\frac{1}{r^2} \frac{z}{r}.$$

Onda

$$\begin{aligned} \Delta\left(\frac{1}{r}\right) &= \frac{\partial^2}{\partial x^2}\left(\frac{1}{r}\right) + \frac{\partial^2}{\partial y^2}\left(\frac{1}{r}\right) + \frac{\partial^2}{\partial z^2}\left(\frac{1}{r}\right) = \frac{\partial}{\partial x}\left(-\frac{1}{r^2} \frac{x}{r}\right) + \\ &+ \frac{\partial}{\partial y}\left(-\frac{1}{r^2} \frac{y}{r}\right) + \frac{\partial}{\partial z}\left(-\frac{1}{r^2} \frac{z}{r}\right) = -\frac{r^3 - 3r^2 \frac{x}{r} x}{r^6} - \frac{r^3 - 3r^2 \frac{y}{r} y}{r^6} - \end{aligned}$$

$$-\frac{r^3 - 3r^2 \frac{z}{r}}{r^6} - \frac{3r^3 - 3r^3}{r^6} = 0, r \neq 0.$$

Bu bolsa $u = \frac{1}{r}$, $r \neq 0$ funksiýanyň garmonik funksiýadygyny

görkezýär.

2-nji mysal. Eger

$$\nabla = \frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k} \text{ we } \Delta = \nabla^2 = (\nabla, \nabla) = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$$

bolsa,

$$\nabla^2(u, v) = u\Delta v + v\Delta u + 2\nabla u \nabla v$$

deňligi subut etmeli.

Çözülişi.

$$\begin{aligned} \nabla^2(u, v) &= \nabla(\nabla, uv) = \nabla\left(\mathbf{i} \frac{\partial(uv)}{\partial x} + \mathbf{j} \frac{\partial(uv)}{\partial y} + \mathbf{k} \frac{\partial(uv)}{\partial z}\right) = \\ &= \nabla \left[v \left(\frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k} \right) + u \left(\frac{\partial v}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial v}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial v}{\partial z} \mathbf{k} \right) \right] = \\ &= \left(\frac{\partial}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial}{\partial z} \mathbf{k} \right) \left[v \left(\frac{\partial u}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial u}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial u}{\partial z} \mathbf{k} \right) + u \left(\frac{\partial v}{\partial x} \mathbf{i} + \frac{\partial v}{\partial y} \mathbf{j} + \frac{\partial v}{\partial z} \mathbf{k} \right) \right] = \\ &= \frac{\partial v}{\partial x} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial v}{\partial y} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial z} \frac{\partial u}{\partial z} + \frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial v}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial v}{\partial y} + \frac{\partial u}{\partial z} \frac{\partial v}{\partial z} + \\ &+ v \left(\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} \right) + u \left(\frac{\partial^2 v}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 v}{\partial z^2} \right) = \\ &= u\Delta v + v\Delta u + 2\nabla u \nabla v. \end{aligned}$$

142. Eger potensial meýdanyň $A(P)$ wektorynyň diwergensiýasy $\rho(x, y, z)$ deň bolsa, bu meýdanyň $u(x, y, z)$ potensialynyň

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = \Delta u = \rho(x, y, z)$$

Puasson deňlemesini kanagatlandyrýandygyny subut etmeli.

143. Aşakdaky skalýar meýdanlaryň garmonik meýdanlardygyny görkezmeli:

1) $u = x^2 + 2xy - y^2$;

2) $u = x^2y + y^2z + z^2x$;

3) $u = x^2 - y^2$.

144. $u = \ln \frac{1}{r}$, $r = \sqrt{x^2 + y^2}$, $r \neq 0$ skalýar meýdanyň garmonik

meýdandygyny görkezmeli.

JOGAPLAR

1 bölüm

1. Merkezi (x_0, y_0, z) noktada bolan ellipsoidler maşgalasy. 2. Merkezi koordinatalar başlangyjynda bolan sferalar maşgalasy. 3. Bir parametrli parallel tekizlikler maşgalasy. 4. $x^2 + y^2 - z = C$ paraboloidler maşgalasy. 5. $x^2 + y^2 = Cxz$ paraboloidler maşgalasy. 6. Parallel tekizlikler maşgalasy. 7. $2x - y = C$ parallel gönüler maşgalasy. 8. $y = Cx, C > 0$ gönüler top-lumy. 9. $y^2 = Cx$ parabolalar maşgalasy. 10. $x^2 - y^2 = C$ giperbolalar maşgalasy. 11. -2. 12. $1 - \sqrt{3}$. 13. $\frac{\partial u}{\partial l} = \cos \alpha + \cos \beta + \cos \gamma$. 14. $\frac{3}{2\sqrt{5}}$.

15. $\frac{8}{3}$. 16. $-\frac{3\sqrt{2}}{4}$. 17. $-\frac{\cos(l, r)}{r^2}$. 18. $\frac{\sqrt{15}}{5}$. 19. $\frac{3\sqrt{21}}{7}$. 20. $-\frac{2}{5}$. 21. -2.

22. $\frac{\pi a^2}{\sqrt{a^2 + R^2}}$. 23. $i - 2j + 3k$. 24. $\frac{2}{3}(i + j - k)$. 25. $3i - 2j - 6k$.

26. $|\text{grad } u| = 4\sqrt{1 + (\ln 2)^2}$. 27. $-3i + 3k, 3i - 3j, 3j - 3k$. 28. $i + j + k$. 29. k .

30. $4i - 4j - 2k$. 31. $\varphi = 0$. 32. $\varphi = \pi$. 33. $\varphi = 0$. 34. $\varphi = 0$. 35. $\varphi = \frac{\pi}{2}$. 36. $a = -i - 2j + 2k$ wektoryň ugry boýunça 3-e deň. 37. $\sqrt{137}$. 38. Merkezi $M(a, b, c)$ nokatda, radiusy 1-e deň bolan sferada.

II bölüm

38. a. $\frac{a}{\sqrt{x_1^2 + y_1^2 + z_1^2}} - \frac{a}{\sqrt{x_0^2 + y_0^2 + z_0^2}}$. 39. $x = \cos t, y = \sin t, z = bt$

öwrülme çyzygy. 40. $\frac{x}{a_1} = \frac{y - C_1}{a_2} = \frac{z - C_2}{a_3}$. 41. $\begin{cases} x^2 + y^2 + z^2 = C_1^2 \\ x + y + z = C_2 \end{cases}$

42. $x^2 = C_1 y, z = C_2$. 43. $x^2 = C_1 z, y = C_2$. 44. $xy = C_1, z = C_2$. 45. $x = C_1, 2y^2 - z^2 = C_2$.

46. $\frac{1}{x} - \frac{1}{y} = C_1, z = C_2$. 47. $y^2 + z^2 = C_1, x = C_2$. 48. $4\pi ke$. 49. -3 .

50. $\frac{\pi}{5}$. 51. $\frac{3\pi}{8}$. 52. π . 53. $\pi R^2 \gamma$. 54. $\pi R^2 h$. 55. $\frac{5}{3}$. 56. $\frac{\pi}{6}$. 57. $-\pi$.

58. 0. 59. $\frac{1}{10} \pi R^2 H (3R^2 + 2H^2)$. 60. 0. 61. $\frac{3\pi}{16}$. 62. $-\frac{7}{6}$. 63. $2\pi R^2 H$.

64. π . 65. $6\pi R$. 66. 0. 67. $\frac{3}{4} \pi$. 68. $\sqrt{2}\pi$. 69. π . 70. $\frac{\pi R^4}{2}$. 71. $-\frac{256}{3} \pi$.

72. 8π . 73. $\operatorname{div}\left(\frac{r}{|r|}\right) = \frac{2}{r}$. 74. $2(x+y+z)$. 75. $3u$. 76. $x+y+z$. 77. $(\operatorname{grad}u,$

$\operatorname{grad}u) + u \Delta u, \Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$ Laplas operator. 78. $(\operatorname{grad}u, \operatorname{grad}v) +$

$+u \Delta v$. 79. $\frac{2}{r} f(r) + f'(r)$. 80. 84. 83. 0. 84. Solenoidal meýdan 85. Sole-

noidal meýdan dälidir. 86. Solenoidal meýdan. 87. Solenoidal meýdan.

88. Solenoidal meýdan. 89. Solenoidal meýdan dälidir. 90. $|r_N| - |r_B|$.

91. $\ln \frac{r_2}{r_1}$. 93. $\pi R^2 + R$. 94. $-\frac{4}{3} R^2$. 95. $-\pi R^2$. 96. a) 1, b) 1, ç) 1. 97. -1 .

98. $\frac{1}{35}$. 99. $\pi a(2c - b)$. 100. π . 101. $\frac{188}{21} \ln 2$. 102. 2π . 103. $\frac{3}{4} \pi ab(a^2 + b^2)$.

104. -2π . 105. $-\frac{\pi R^3}{3}$. 106. $-i - (2x-1)j$. 107. $3(z^2 - x^2)j$. 108. $(x+y)k$.

109. $i+j+k$. 110. $4i+6j+2k$. 113. $-[(y-z)i + (z-x)j + (x-y)k]$.

114. $2(j-k)$. 117. Potensial meýdan. 118. Potensial meýdan dälidir.

119. $\varphi = xy^2 + \frac{z^2}{2} + C$. 120. $A_1(P)$ we $A_2(P)$ Potensial meýdan. 121. Potensial meýdan dälidir. 122. Potensial meýdan. 123. Potensial meýdan dälidir. 124. Potensial meýdan 125. Potensial meýdan. 126. $-\frac{5}{2}$. 127. 9.
128. $\varphi = x + xyz$. 129. $\varphi = x^2y - y^2 + xz$. 130. $\varphi = \ln|x + y + z| + C$.
131. $\varphi = \arctg(xyz) + C$. 132. $\varphi = \alpha x + \beta y + \gamma z + C$. 133. $\varphi = xy + e^z + C$.
134. $\varphi = e^x \sin y + z + C$. 138. a) $\operatorname{div}(u \operatorname{grad} u) = |\operatorname{grad} u|^2 + u \Delta u$.
- b) $\operatorname{div}(u \operatorname{grad} v) = (\operatorname{grad} u, \operatorname{grad} v) + u \Delta v$.
139. $(\operatorname{rot} \mathbf{B}(P), \nabla) \mathbf{A}(P) - (\mathbf{A}, \nabla) \operatorname{rot} \mathbf{B} - \operatorname{rot} \mathbf{B}(P) \operatorname{div} \mathbf{A}(P)$.
140. $\operatorname{rot} \operatorname{rot} \mathbf{A}(P) = 2(2zx - x^2)\mathbf{i} + 2(2xy - y^2)\mathbf{j} + 2(2yz - z^2)\mathbf{k}$.
143. 1. Garmonik meýdan 2. Garmonik meýdan dälidir 3. Garmonik meýdan.

EDEBIÝAT

1. *Пискунов Н.С.* Дифференциальное и интегральное исчисления ч.2., 1972.
2. *Демидович Б.Н.* Сборник задач и упражнений по математическому анализу. Москва. Физматгиз, 1958.
3. *Бутузов В.Ф.* Математический анализ в вопросах и задачах. Москва. Высшая школа, 1988.
4. *Hudaýwergenow Ö.* Ýokary matematika. Aşgabat. Türkmen döwlet neşiriýat gullugy, 2007.
5. *Бермант А.Ф., Арамонович И.Г.* Краткий курс математического анализа. Издательство “Наука”, 1978.
6. *Будак Б.М., Фомин С.Ф.* Кратные интегралы и ряды. Издательство “Наука”, 1967.
7. *Краснов М.Л., Киселев Л.И., Макаренко Г.И.* Векторный анализ Москва. “Наука”, 1978.
8. *Meredow M., Körpäýew K., Hojaýew A.* Matematiki analiz. Aşgabat. “Turan-1”, 1992.
9. *Шипачев В.С.* Высшая математика. “Москва”. Высшая школа, 1990.
10. *Ляшко И.И.* Математический анализ в примерах и задачах, ч 2. Высшая школа, 1977.
11. *Данко П.Е., Попов А.Г.* Высшая математика в упражнениях и задачах. 1974.

MAZMUNY

Sözbaşy.....	7
--------------	---

I BÖLÜM

§1. Skalýar meýdanlar.....	8
§2. Ugur boýunça önüm.....	10
§3. Gradiýent.....	17
§4. Gradiýentiň esasy häsiýetleri.....	20

II BÖLÜM

Wektor meýdanlar

§1. Wektor meýdanlaryň kesgitlenilişi.....	26
§2. Wektorly çyzyklar.....	28
§3. Wektoryň akymy.....	31
§4. Wektoryň akymyny hasaplamagyň usullary.....	37
§5. Ýapyk üst boýunça wektoryň akymy.....	50
§6. Diwergensiýa.....	51
§7. Diwergensiýanyň häsiýetleri.....	55
§8. Solenoidal meýdan.....	58
§9. Wektorly meýdanda çyzykly integral.....	59
§10. Wektorly meýdanyň köwlenmesi we onuň hasaplanylyşy.....	64
§11. Wektorly meýdanyň rotory.....	67

III BÖLÜM

Potensial meýdan

§1. Meýdanyň potensiallyk nyşany.....	70
§2. Potensial meýdanda çyzykly integralyň hasaplanylyşy.....	74
§3. Potensialyň dekart koordinatalar ulgamynda hasaplanylyşy.....	75

IV BÖLÜM

Gamilton operatory. Ikinji tertipli differensial operatorlar

§1. Gamilton operatory.....	78
§2. Ikinji tertipli differensial operatorlar.....	80
§3. Laplas operatory.....	83
Jogaplar.....	87
Edebiýat.....	90

Kakajan Körpäýew, Gurbangeldi Gylyçdurdyýew

MEÝDAN NAZARYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

Redaktor *O. Abdyrahmanowa*
Teh. redaktory *T. Aslanowa*

Ýygnamaga berildi 21.10.2010. Çäp etmäge rugsat edildi 08.12.2010.
Ölçeği 60x90 1/16. Ofset kagyzy. Edebi garnitura.
Ofset çap edilmiş usuly. Hasap-neşir listi 3,8. Çap listi 5,75.
Sargyt № 132. Sany 300.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” çaphanasy.
744000. Aşgabat, Bitarap Türkmenistan şaýoly, 15.